

ایینه پژوهش

سال سی و پنجم، شماره پنجم
آذر دی ماه ۱۴۰۳
ISSN:1023-7992

دوماهنامه نقد کتاب، کتاب شناسی و
اطلاع رسانی در حوزه فرهنگ اسلامی

۲۰۹

۲۰۹

دوماهنامه
آینه پژوهش

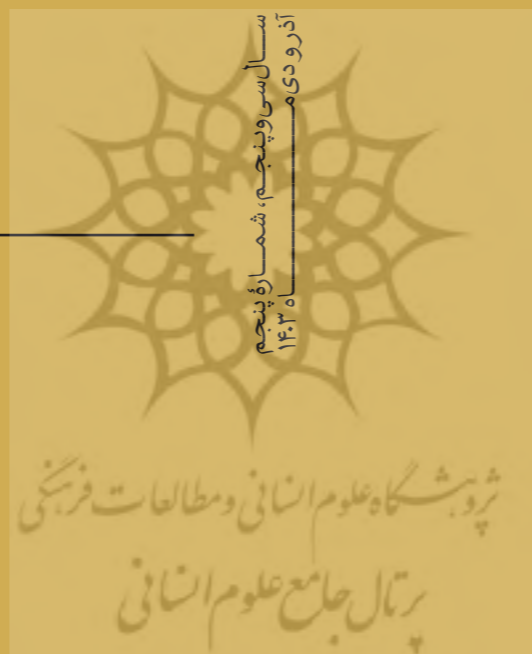
Ayeneh-ye- Pazhoohesh

Vol.35, No.5 Dec 2024 - Jan 2025

A bi-monthly journal exclusively
review & information dissemination

209

dedicated to book critique, book
in the field of Islamic culture

چاپ نوشت (۱۶) | نسخه شناسی مصاحف قرآنی (۲۱) | کرامات و احوالات
غریبه | امکان سنجی استفاده نفسییر عیاشی از کتاب القراءات سیاری |
سفرنامه های به زبان اردو درباره ایران | آینه های شکسته (۶) | چند اطلاع
تراثی درباره حیات علمی عالم و ادیب امامی | اشعار تازه یاب از شاعران
دوره قاجار با استناد به نشریات آن عصر (۲) | برهان المسلمین | پیک
معتمد | نامه ای از محقق طوسی و بحثی لغوی درباره یک عبارت |
خراسانیات (۲) | یادداشت های لغوی و ادبی (۲) | نقد تصحیح دیوان امیر
عارف چلبی | طومار (۸) | تکملة اللطائف و نزهة الطرائف (متنی فارسی از
سده ۵ ق) | گشت و گذاری در «میراث ادیبان شیعه» | طلوع و غروب یک
نشریه | نگاهی انتقادی به کتاب الفصوص فی علم النحو و تطبیق
قواعد علی النصوص | نکته، حاشیه، یادداشت

پیوست آینه پژوهش | سبک کار مورخان حرفه ای در تاریخ نگاری اسلامی پیش از عصر تألیف

مجدد جلیسه | مرتضی کریمی نیا |
رسول جعفریان | امیرحسین
خوردوش | ایلا عبیدی | حیدر
عیوضی | رسول جزینی | زقیه
فراهانی | امیرحسین آقامحمدی |
سیدمحمدحسین | میرفخرایی |
امیدحسین نژاد | آریا طیب زاده |
میلاذ بیگلر | سیدعلی
میرافشاری | علی زاد | بهروز
ایمانی | پرینسا سنجابی |
مردم شیرازی | جواد آسه | علیرضا
خرایی | آریا طیب زاده |
سپهر رمضانپور | اصفهانی

پرتال
دوماهنامه
آینه پژوهش
Jap.isca.ac.ir

چند اطلاع تراثی درباره حیات علمی عالم و ادیب امامی

صفی‌الدین محمد بن حسن بن ابی‌الرضا العلوی

کتابدار کتابخانه دانشگاه مذاهب اسلامی تهران | رسول جزینی

| ۱۹۱-۲۳۳ |

چکیده: محمد بن حسن بن محمد بن ابی‌الرضا علوی (۶۵۶-۷۳۵)، عالم و ادیب امامی، از خانواده‌ای سرشناس از سادات نسل عُمرالاطرف است که در منطقه «نیل» در حله عراق ساکن بوده‌اند. به نظر می‌رسد بخش مهم پرورش و حیات علمی او در همان حله بوده است. او چهار اجازه خاص برای روایت کتاب‌های اسرارالعربیة، غریب القرآن، نهج‌البلاغه و المقامات حریری و نیز یک اجازه عام به خواهرزاده و شاگردش محمد بن احمد بن ابی‌المعالی داده که صورت چهار اجازه اخیر بر اساس نسخه اصل دستنویس او، در مقاله آمده است. اطلاع جدید درباره او قرائت نسخه‌ای از مقامات حریری توسط او بر یحیی ابن سعید الحلّی (م ۶۹۰) است. اهتمام او به نهج‌البلاغه، از اجازه او به ابن‌ابی‌المعالی و بعلاوه إنهاء او بر دو نسخه ارزشمند موجود نهج‌البلاغه، که یکی از آنان نسخه‌ای ناشناخته است، روشن می‌گردد. شرحی با رویکرد لغوی، کلامی و تاریخی بر قصائد السبع العلویات ابن‌ابی‌الحدید، منسوب به او باقی مانده است.

کلیدواژه‌ها: تراجم‌نگاری، اجازات شیعی، محمد بن احمد بن ابی‌المعالی الموسوی، یحیی ابن سعید الهمدلی الحلّی، محمد بن یحیی بن احمد ابن سعید الحلّی، نسخه‌های خطی نهج‌البلاغه، المقامات حریری، شرح القصائد السبع العلویات.

Several Traditional Accounts on the Scholarly Life of the Imami Scholar and Litterateur Şafî al-Dîn Muhammad ibn Ḥasan ibn Abî al-Ridhâ al-'Alawî
Rasul Jazini

Abstract: Muhammad ibn Ḥasan ibn Abî al-Ridhâ al-'Alawî (656-735 AH) was an eminent Imami scholar and litterateur, hailing from a distinguished family of descendants of 'Umar al-Aṭraf who resided in the "Nayl" region of Hilla, Iraq. It appears that his formative scholarly years were primarily spent in Hilla. He granted four specific authorizations (ijazahs) for transmitting works such as *Asrâr al-'Arabîyyah*, *Gharîb al-Quran*, *Nabj al-Balāgha*, and *Maqāmât Ḥarîrî*, along with a general authorization to his nephew and student Muhammad ibn Aḥmad ibn Abî al-Ma'ālî. The article presents the texts of these four ijazahs based on his original manuscript. A new piece of information about him is his reading of a manuscript of *Maqāmât Ḥarîrî* is evident from his authorization given to Ibn Abî al-Ma'ālî and his certification of two significant existing manuscripts of *Nabj al-Balāgha*, one of which is previously unknown. Additionally, a commentary attributed to him with a philological, theological, and historical approach on Ibn Abî al-Hadîd's *Qasâ'id al-Sab' al-'Alawîyyât* has survived.

Keywords: Biographical Studies; Shia Ijazahs; Muhammad ibn Aḥmad ibn Abî al-Ma'ālî al-Mūsavî; Yahyâ ibn Sa'îd al-Hillî; Manuscripts of *Nabj al-Balāgha*; *Maqāmât Ḥarîrî*; Commentary on *Qasâ'id al-Sab' al-'Alawîyyât*.

۱۹۱

آبینه پژوهش | ۲۰۹
سال ۳۵ | شماره ۵
آذر و دی ۱۴۰۳

پرویشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

متاسفانه دانش تراجم نگاری در سده‌های میانه و حتی بعد از آن در میان شیعیان کم رنگ بوده و بعلاوه آنچه در این باره نوشته شده به شکل کامل به دست ما نرسیده است. میرزا عبدالله افندی در کتاب ارزشمند ریاض العلماء تلاش کرد این کاستی را با مراجعه به نسخه‌های خطی تا حد امکان جبران کند؛ او اطلاعات کاربردی و سودمندی مانند اجازات، انهاءات، تملکات و مطالب مرتبط دیگر درباره رجال امامی و مباحث کتابشناسی را از نسخه‌های در دسترس استخراج کرده و از آنان در شرح حال افراد استفاده نمود. در دوره معاصر مرحوم آقابزرگ در نگارش طبقات اعلام الشیعه و الذریعه به این نوع اطلاعات توجه ویژه کرد و در جاهای مختلف آن دو کتاب، از آنان بهره برده است. امروزه اهمیت نسخه‌های خطی در توسعه تاریخ و دانش تراجم نگاری شیعیان در میان پژوهشگران معاصر آشکارتر شده، و با استفاده از آن بخشی از تاریخ آموزش و علمی شیعیان در طول تاریخ ترسیم و روشن تر شده است. در سال‌های اخیر با در دسترس قرار گرفتن بسیاری از نسخه‌های خطی، امید است اطلاعات جدیدی درباره عالمان و دانشوران امامی در سده‌های گذشته به دست آوریم که شرح حال آنها در کتب تراجم به اختصار معرفی شده‌اند و یا حتی با دانشوران امامی آشنا شویم که نام آنها در کتب تراجم موجود نیامده است.

۱۹۳

آبینه پژوهش | ۲۰۹
سال ۳۵ | شماره ۵
آذر و دی ۱۴۰۳

در دوره معاصر با توسعه فهرست نگاری نسخه‌های خطی و به ویژه با استفاده از فهرس جدید به خصوص دنا و فنخا، به شکل سریعتر می‌توان به اطلاعات نسخه‌ها دست پیدا کرد. البته عدم دقت و بی‌توجهی به ثبت برخی اطلاعات در فهرس (مانند تملکات، بلاغ‌ها؛ اجازات، انهاءات، یادداشت پراکنده و...)، این امر را با مشکل مواجه می‌کند و ضرورت دارد به نسخه‌های خطی مراجعه مستقیم کرد. با تاکید بر قدردانی از تلاش فهرست‌نگاران گذشته، باید اذعان کرد هنوز اطلاعات کتابشناسی و تراجمی فراوانی وجود دارد که در فهرس به شکل صحیح و کامل ثبت نشده یا اساساً مورد غفلت قرار گرفته است و لذا نیازمند است با مراجعه دقیق به نسخه‌ها، به گردآوری و اصلاح آنها اهتمام کرد.

الف. محمد بن حسن بن ابی‌الرضا علوی در کتب انساب و تراجم^۱

اطلاعات بسیار اندک و کوتاهی درباره او در کتب انساب و تراجم موجود است، که در ادامه به آنان اشاره خواهد شد.

۱. به رسم ادب از پژوهشگر ارجمند آقای سیدعلاء موسوی تشکر می‌نمایم که بخش «الف» را ملاحظه نموده و چند نکته سودمند را تذکر دادند که در پانویس‌ها آمده است.

اجداد و نسب خانوادگی او: نسب او به عمر الاطرف بن امیرالمومنین علی (ع) می‌رسد. ظاهراً از دوره‌ای، اجداد او در منطقه «نیل»^۱ ساکن شده‌اند و نقابت آنجا در میان آنان بوده، و در آن منطقه به عنوان «بیت الفراقده» یا «بیت المراقده»^۲ شناخته می‌شده‌اند. ابوالحسن عمری (مح ۴۶۰) درباره یکی از اجداد او با نام ابوالحسن محمد بن حسن بن زید [المراقده] می‌نویسد: «الشریف النقیب بالنیل من بلد ابن مزید، ابوالحسن محمد بن الحسن بن زید بن الحسن بن محمد بن الحسن بن یحیی له اخوة، و هم فی عدد یقال لهم: بیت مراقده، رایت لهم بقیة صالحه هناك ومساکن جیده»^۳.

پدر او ابوعلی حسن بن محمد بن ابی‌الرضا، خود عالم و ادیب بوده است. ابن فوطی (م ۷۲۳) درباره او می‌نویسد: «عزالدين أبوعلی الحسن بن محمد بن أبي الرضا بن محمد العلوي الحلبي الأديب؛ [هو] حسن بن محمد بن أبي الرضا بن محمد بن الحسن بن كمال^۴ الشرف أبي المظفر محمد^۵ ابن النقیب كمال الشرف أبي عبدالله محمد بن أبي طالب محمد بن أبي القاسم الحسن بن زید الفراقده بن الحسن التیلي- صاحب جيش المأمون- ابن محمد بن الحسن بن یحیی الصوفي بن عبدالله بن محمد بن عمر بن علي بن أبي طالب الهاشمي الحلبي الأديب، ذكره شيخنا جمال الدين أحمد ابن مهنا [بن محمد بن مهنا] الحسيني^۶ في مشجره. و من شعره يرثي السيد جمال الدين أحمد بن

۱. قریه «نیل» در کنار رود نیل که از فرات انشعاب گرفته، بین واسط و کوفه و از توابع حله بوده است. درباره آن رجوع شود: عباس هانی الجراخ «مدینه (النیل) تاریخها و اعلامها»، مجله المحقق، العدد الثاني، ۱۴۳۸ق.
۲. «أما لقب زيد؛ ففيه روايتان: مراقده، وفراقده، والأول هو الذي عليه أبو عبدالله ابن طباطبا وأبو الحسن ابن الصوفي العلوي العمري وشيخهما شيخ الشرف ابن أبي جعفر- فيما يظهر-، وأبو الحسن العلوي العمري من بني عمهم وأقرب إليهم نسباً، لذلك فإن الأظهر أن الصواب هو مراقده بالميم، والله سبحانه أعلم» (تذکر آقای سید علاء الموسوی)
۳. المجدی فی انساب الطالبیین، ص ۵۰۳؛ همچنین ابن عنیه، عمدة الطالب، ص ۳۳۶.
۴. در تحقیق آقای محمد کاظم محمودی «جمال» آمده و «كمال» نسخه بدل است.
۵. این نام که داخل پراوتز گذاشته‌ام، در سلسله نسب او در کتب انساب موجود نیامده است. ظاهراً ابن فوطی آن را از کتاب مشجره ابن مهنا العبیدلی نقل کرده است. اصل کتاب از ابن مهنا باقی نمانده اما در مشجره مختصری که از او منتشر شده نیز این نام در سلسله نسب نیامده!، و نسب به شکل «... الحسن بن النقیب ابی غالب ابی عتبه (؟) کمال الشرف محمد بن ابی طالب محمد بن ابی القاسم النابی (کذا) الحسن بن زید الفراقده بن النیلی ابی علی الحسن بن...» آمده است؛ احتمال دارد این نام در مشجره موجود افتاده باشد.
۶. کذا والبتة صحیح آن «الحسینی» است. جمال‌الدین ابوالفضل احمد بن محمد ابن مهنا العبیدلی الحلبي (م ۶۸۲ق)، نسابه و شاعر؛ از او مشجره‌ای با عنوان التذکره فی الانساب المطهره با تحقیق سیده هدی رجائی منتشر شده است.

طاوس الحسنی^۱: رحلت جمال الدین فارتحل المجد و غاض الندی و العلم و الحلم و الزهد؛ فی ابیات^۲. همچنین ابن طقطقی (م ح ۷۲۰) درباره او می نویسد: «... الحسن [کان] سیداً ادیباً فاضلاً خیراً ورعاً متفقهاً شاعراً مجیداً^۳». اطلاع دیگر آنکه او از راویان سدیدالدین یوسف حلی (م ۶۷۷) بوده است^۴.

همانطور که گذشت محمد بن حسن بن ابی الرضا از خانواده ای از سادات مشهور بوده که ظاهراً در منطقه نیل زندگی می کردند و در میان اجداد او تعدادی صاحب منصب یا نقیب بوده اند. سلسله نسب کامل و نام اجداد او در کتب انساب بدون اختلاف نیست که ظاهراً به اختلاف منابع آنان بر می گردد. می توان سلسله نسب او را با استناد بر دیدگاه ابن طقطقی و ابن عنبه به این شکل آورد: صفی الدین محمد بن عزالدین الحسن بن محمد بن ابی الرضا^۵ هبه الله بن محمد بن الحسن بن النقیب ابو عبدالله جمال الشرف^۶ محمد بن^۷ ابی الحسن^۸ محمد النقیب بن ابی محمد^۹ الحسن بن ابی الحسین زید المراقد بن ابی علی

۱. منظور جمال الدین احمد بن موسی بن جعفر الحسنی طاووس (م ۶۷۳) است.

۲. ابن فوطی، مجمع الآداب، تحقیق مصطفی جواد، ج ۱، ص ۱۰۲-۱۰۳؛ لازم به تذکر است در تصحیح بعدی مجمع الآداب، مصحح نام «حسن بن محمد» را به اشتباه داخل کروش به متن افزوده اند: «[هو] حسن بن محمد [بن الحسن بن محمد] بن ابی الرضا [هبه الله] بن محمد...» است (مجمع الآداب، تحقیق محمد کاظم محمودی، ج ۱، ص ۱۴۷-۱۴۸)؛ مصحح گمان کرده این شخص فرزند صفی الدین محمد است و لذا این دو نام را به متن افزوده اند! همین اشتباه در کتاب موارد الاتحاف، ج ۲، ص ۱۹۸ تکرار شده است (همچنین ببینید: مدرسه الحلة و تراجم علمائها، ص ۳۲۵-۳۲۶).

۳. ابن طقطقی، الاصلی، ص ۳۳۵؛ لازم به تذکر است در نسخه ای مهم از این کتاب که در کتابخانه آیت الله مرعشی موجود است و اساس چاپ فعلی کتاب بود، این توصیف در ذیل نام «الحسن» آمده اما در نسخه ای که تاج الدین ابن زهره حلبی از کتاب الاصلی کتابت کرده، این توصیف ذیل نام پدرش یعنی «محمد بن ابی الرضا» نوشته شده است (مکتبه التیموریه، ش ۹۳۰، صفحه ۲۲۵).

۴. بحار الانوار، ج ۱۰۷، ص ۱۷۰، ۱۷۳؛ آقابزرگ از رساله ای با عنوان «قصیده فی المنازل» با موضوع منازل دوازده گانه خورشید از ابوالحسن علی بن ابی الرضا علوی حائری نام برده و احتمال داده، شاید او پدر محمد ابن ابی الرضا العلوی بوده (الذریعه، ج ۱۷، ص ۱۲۵) که البته این احتمال درست نیست (ظاهراً منظور آقابزرگ رساله «تنزیل الشمس فی المنازل الاثنی عشر» است که ابوالحسن علوی به سال ۶۱۷ مشغول تالیف آن بوده است (فهرست کتابت آیت الله بروجردی در نجف، ج ۱، ص ۱۶۴؛ مجید الحلی، احمد علی، فهرس مخطوطات مکتبه الامام الخوئی فی النجف الاشرف، ج ۲، ص ۳۴۰-۳۴۱، ۶۹۵-۶۹۶) (تصویر ابتدا و پایان)

۵. در الاصلی: «أبی المظفر»

۶. در التذکره فی الانساب، و مجمع الآداب: «کمال الشرف»

۷. در عمدة الطالب الوسطی، و عمدة الصغری در اینجا اضافه «ابی طالب بن» دارد.

۸. در التذکره فی الانساب، و مجمع الآداب: «أبی طالب»

۹. در التذکره فی الانساب، و مجمع الآداب: «أبی القاسم»

الحسن النیلی^۱ بن محمد بن ابی علی الحسن^۲ النیلی بن یحیی الصوفی دفین السهله بن عبدالله بن محمد بن عمر الاطرف بن امیرالمومنین علی بن ابی طالب.^۳

محمد بن حسن بن ابی الرضا در کتب انساب و تراجم: ابن طقطقی، معاصر او، در فصل اعقاب عمر الاطرف بن علی (ع) درباره او می نویسد: «...، محمد بن الحسن بن محمد بن ابی الرضا بن محمد بن الحسن، وکان محمد هذا سیدا فاضلا محصلا أدبیا شاعرا متدینا ورعا متفقها حاملا لکتاب الله تعالی، وکان بالحلة السیفیة، وکان والده الحسن سیدا ادبیا فاضلا خیرا ورعا متفقها شاعرا مجیدا»^۴. همچنین ابن عنبه (م ۸۲۸) در تحریر اول کتاب عمدة الطالب («الکبری» یا «تیموری») درباره او می نویسد: «و من بنی مراقد السید الشریف العالم الفاضل الأديب المصنّف صفی الدین محمد بن ابی الرضا العمری، کان یشار الیه بالأدب ومعرفة کتاب نهج البلاغة وغيره من العلوم، وإبنه شیخنا العالم عزالدین حسن، کان حیّا إلى سنة سبع وثمانین وسبعمائة، وليس له ولد، ثم انقطع عتی خبره»^۵؛ همو در تحریر بعدی کتاب عمدة الطالب (مشهور به «جلالی» یا «الوسطی») در فصل اعقاب عمر الاطرف بن امیرالمومنین (ع) می نویسد: «... أبو الحسن زید یلقب مراقد بن الحسن بن محمد بن الحسن المذكور؛ له بقية بالنیل یقال لهم بنو مراقد؛ منهم النقیب الشریف بالنیل أبو الحسن محمد بن الحسن بن زید المذكور، له عقب منهم أبو الرضا هبة الله بن محمد بن الحسن بن محمد جمال الشرف بن ابی طالب بن

۱. در برخی کتب انساب به صورت «الحسین المارستانی» آمده (الشجرة المباركة، ص ۲۰۵؛ الفخری فی أنساب الطالبین، ص ۱۷۴؛ رکن الدین موصلی، بحر الانساب، کوپری ش ۱۰۱۱، برگ ۴۸ الف) که ظاهرا اشتباه است و این شخص باید برادر ابوعلی حسن باشد.
۲. در الفخری، ص ۱۷۴: «أبی علی الحسین النیلی بالكوفة»: اما در الشجرة المباركة، به جای «الحسین» نام «الحسن» است.
۳. ابن طقطقی، الاصلی، ص ۳۳۲-۳۳۵؛ ابن عنبه، عمدة الطالب، ص ۳۳۴-۳۳۶؛ رجائی موسوی، مهدی، المعقبون من آل ابی طالب، ج ۳، ص ۴۲۹-۴۳۱؛ همچنین قس ابن مهنا الحسینی، التذکرة فی الانساب المطهرة، ص ۲۸۲؛ ابن فوطی، مجمع الآداب، ج ۱، ص ۱۰۲
۴. ابن طقطقی، الاصلی فی انساب الطالبین، ص ۳۳۵
۵. ابن عنبه، عمدة الطالب الكبرى، ص ۵۷۸؛ باید تذکر داد این توصیف در کتاب موارد الاتحاف به شکل نادرست و تحریف شده به این شکل آمده: «وصفه ابن عنبه فی العمدة وقال کان یشار الیه بالأدب والمعرفة، له کتاب شرح نهج البلاغة وغيره؛ وابنه العالم عزالدین حسن کان حیا إلى سنة سبع وثمانین وسبعمائة وله ولد» (کمنه، عبدالرزاق، موارد الاتحاف، ج ۲، ص ۱۹۸)

أبي الحسن محمد نقيب النيل المذكور، و منهم الشيخ العالم الأديب الشاعر صفى الدين محمد بن الحسن بن محمد بن أبي الرضا المذكور، و ابنه الشيخ عزالدين الحسن لم يعقب»^۱.

در تئمة كتاب الرجال بهاء الدين على النيلي (كذا) تاليف جمال الدين محمد ابن عبدالمطلب الاعرج (زنده در ۸۰۰) تنها نام او را به صورت «السيد صفى الدين محمد العلوي العُمري» آورده است (برگ اب)^۲.

شيخ حرعاملی درباره او می نویسد: «السيد الجليل صفى الدين محمد بن الحسن بن ابى الرضا العلوى البغدادي؛ كان من الفضلاء الفقهاء الادباء الصلحاء الشعراء، يروى عنه ابن معيَّة والشهيد^۳، ومن شعره قوله قصيدة يرثى بها الشيخ محفوظ بن وشاح....»^۴ شخصی که ابن ابی الرضا، مرثیه او را سروده، شمس الدين محفوظ بن وشاح الاسدی الحلی (م ۶۹۰) است. در میان منابع موجود، در اینجا برای اولین بار نسبت «البغدادي» برای او را می بینیم.

۱. ابن عنبه، عمدة الطالب (الوسطی)، ص ۳۳۶؛ ابن عنبه، عمدة الطالب الصغری، ص ۲۳۲. در کتابی که با عنوان الثبت المصان المشرف بذكر سلالة سيد ولد عدنان منسوب به عبیدالله بن عمر الحسيني الاعرجی منتشر شده (قم، تحقیق سید مهدی رجائی) در فصل اعقاب عمر الاطرف می نویسد: «شیخنا الأديب الفاضل صفی الدين محمد بن الحسن بن محمد بن أبي الرضا المذكور؛ وابنه شيخى عزالدين حسن، لم يعقب» (ص ۴۱۷)؛ آقای سید علاء موسوی به بنده تذکر دادند این کتاب مجعول است: «مؤید الدين عبیدالله بن عمر الأعرجي الحسيني الواسطي لم يصنف كتاب الثبت المصان، فهذا الكتاب من تزوير أبي الهدى الصيادي، جمعه من عمدة الطالب والأصيلي والمشجر الكشاف، ثم نسبه إلى مؤيد الدين عبیدالله، فمؤيد الدين عبیدالله لم يكن تلميذا للسيد محمد ابن أبي الرضا أو لولده الحسن، فهو متقدم عليهما»

۲. این مطلب در برگ های آغازین نسخه ای از کتاب منهج المقال استرآبادی به خط شیخ علی نواده شهید ثانی (چستریبیتی ش ۳۷۸۱)، آمده که آن را از خط جدش شیخ حسن نقل کرده است. این رساله کوتاه بر اساس نسخه اصل، به کوشش آقای سید حسین موسوی بروجردی در مجله المحقق شماره ۱۷، تحقیق و منتشر شده است. آقای سید علاء موسوی درباره مؤلف آن تذکر دادند: «كتاب تئمة الرجال مؤلفه السيد بهاء الدين على ابن عبدالحميد الحسيني النجفي وليس النيلي، هناك خلط بين شخصين معاصرين لبعضهما أحدهما نجفي والآخر نيلي».

۳. اشتباه است؛ شهید اول (۷۳۴-۷۸۶) در طبقه شاگرد شاگردان ابن ابی الرضا است و به واسطه ابن ابی المعالی از او روایت می کند (بحارالانوار، ج ۱۰۹، ص ۱۱)

۴. حرعاملی، امل الامل، ج ۲، ص ۲۵۴-۲۵۵. طبعا باید نام او در بخش حرف «م» در بخش مفقود کتاب ریاض العلماء افندی بوده باشد که متاسفانه به دست ما نرسیده است.

لقب او در منابع متقدم به اتفاق «صفی‌الدین» یاد شده، ولی کاتب چلبی (م ۱۰۶۷) از او با لقب «شمس‌الدین» یاد کرده است؛^۱ هم‌چنین لقب «تقی‌الدین» که در یک نسخه زیدی آمده (ZA 596) احتمالاً تصحیف همان صفی‌الدین است. کنیه او «ابوعبدالله» یاد شده است.^۲

تنها فرزند پسر او عزالدین ابوعلی حسن (زنده در ۷۸۷ق) بوده که نسلی از او باقی نماند. هم‌چنین عالم امامی محمد بن احمد بن ابی‌المعالی الموسوی^۳ و نجم‌الدین محمد بن حمضی الحسنی الداودی^۴ از خواهرزادگان او بوده‌اند.

تاریخ تولد و وفات او در منابع موجود، یاد نشده است؛ اما خوشبختانه در پایان نسخه اصل اجازات او به ابن ابی‌المعالی، در یادداشتی تاریخی دقیق تولد او در هشتم محرم سال ۶۵۶ق و وفات او در ۱۹ ربیع‌الآخر ۷۳۵ق یاد شده و نوشته شده در همان روز وفات، بدن او برای دفن به نجف اشرف انتقال داده شده است: «مولد السيد السعيد صفی‌الدین قدس الله روحه ثامن المحرم سنة ست وخمسين وستمائة، وقبض فی ليلة السبت تاسع عشر ربیع الآخر سنة خمس وثلاثين وسبعمائة، وحمل إلى المشهد الشريف

۱. کشف الظنون (تحقیق اکمل‌الدین احسان اوغلو و بشار عواد معروف)، ج ۴، ص ۳۵۰؛ آقابزرگ در شرح حال او، هر دو لقب را آورده است.

۲. بحارالانوار، ج ۱۰۹ (اجازه صاحب معالم)، ص ۱۱

۳. بحارالانوار، ج ۱۰۷، ص ۲۱۶؛ افندی، ریاض العلماء، ج ۴، ص ۲۰۹. در منابع متقدم اینکه او خواهرزاده ابن ابی‌الرضا بوده را فقط در اجازه علی‌النیللی به ابن‌فهد، یافتیم.

۴. ابن‌عنبه می‌نویسد: «وأمّا حمضی بن محمد الوارد، فمن ولده: السيد شمس‌الدین محمد بن نجم‌الدین أبی‌طالب، رأيتها شيخاً وجيهاً من وجوه قومه، وكان له ابنتان خرجت إحداهما إلى السيد العلامة عزالدین حسن ابن السيد العلامة صفی‌الدین محمد بن أبی‌الرضا ابن خال أبيها» (عمدة الطالب الكبرى، ص ۲۶۵)؛ نسابه آقای سیدعلاء الموسوی نوشته‌اند: «انّ السيد ابن أبی‌الرضا هو خال السيد نجم‌الدین محمد ابن حمضی الحسنی الداودی من رهط السيد ابن‌عنبه، وابنه العلامة السيد عزالدین الحسن ابن محمد ابن أبی‌الرضا هو ختن ابن عمته السيد ابن حمضی المذكور علی ابنته» (مقدمه تحقیق کتاب المختصر فی أخبار مشاهیر الطالبیة، ص ۱۱۲). هم‌چنین آقای سیدعلاء موسوی در توضیحی بیشتر در این باره تذکر دادند: «والسيد صفی‌الدین محمد هو أيضا خال السيد شمس‌الدین محمد الحسنی الداودی من ذرية حمضی شقيق السيد عنبه الأكبر الجد الأعلى للسيد ابن‌عنبه صاحب العمدة؛ وبنت السيد شمس‌الدین محمد الحسنی الداودی تزوجها السيد عز‌الدین الحسن بن صفی‌الدین محمد، فأبوها السيد شمس‌الدین محمد يكون ابن عمته زوجها السيد عز‌الدین الحسن، وزوجها السيد عز‌الدین الحسن يكون ابن خال أبيها السيد شمس‌الدین محمد الحسنی. وكان آل عنبه وآل أخيه حمضی يعرفون جميعاً بال عنبه».

الغروی صلوات الله علی مشرفه، یوم السبت تاسع عشر الشهر المذكور» (دانشگاه تهران، مجموعه ۶۲۴۸، برگ ۸۸ الف) (تصویر ۲).

اساتید و مشایخ روایی او: بر اساس اسانید اجازات موجود می توان مشایخ زیر را نام برد:

۱. پدرش، حسن بن محمد بن ابی الرضا؛ او از طریق پدرش کتاب غریب القرآن سجستانی و المقامات حریری را در روایت داشته است.

۲. نجیب الدین یحیی بن احمد بن یحیی بن حسن بن سعید الهذلی الحلی (۶۰۱-۶۸۶ق)؛ ادیب، فقیه امامی و از مشایخ اجازه در حله عراق بوده؛ و مهم ترین شیخ روایی ابن ابی الرضا بوده است.

۳. نجم الدین جعفر بن حسن بن یحیی بن سعید، مشهور به محقق حلّی (۶۰۲-۶۷۶ق). در اجازه علی بن محمد بن عبدالحمید النیلی به احمد بن محمد بن فهد الحلّی به تاریخ ۷۹۱ق، در طریق به کتاب شرائع الاسلام دارد: «وعتّی عن السید السعید شمس الدین محمد بن [ابی] المعالی الحسینی عن خاله السید السعید صفی الدین محمد بن ابی الرضا العلوی عن المصنف»^۱. که دلالت دارد ابن ابی الرضا کتاب شرائع الاسلام را از محقق حلّی روایت کرده است.

۴. کمال الدین ابوالفضل میثم بن علی البحرانی (زنده در ۶۸۷ق)، فقیه و متکلم امامی. ابن ابی الرضا از طریق او نهج البلاغه را از ابن بلدجی در روایت داشته است.^۲

همچنین آقابرگ، عبدالحمید بن فخار بن معد الموسوی (زنده در ۶۸۲ق) را جزء مشایخ او آورده است.^۳ از دیگر مشایخ احتمالی او می توان از فخرالدین علی بن یوسف بن محمد البوقی الواسطی البغدادی (م ۷۰۷)، و جمال الدین احمد بن طاوس (م ۶۷۳) را نام برد (التنبیهات علی معانی سبع العلویات، (قصیده ششم) ص ۱۱۷؛ در متن به اشتباه «البرقی»؛ و ص ۱۱۸)

۱. بحارالانوار، ج ۱۰۷، ص ۲۱۶؛ افندی، ریاض العلماء، ج ۴، ص ۲۰۹

۲. درباره ابن بلدجی رجوع شود: رسول جزینی، «روایت نهج البلاغه در قرن هفتم در بغداد: مطالعه موردی ابن بلدجی موصلی حنفی وراویان وی».

۳. طبقات اعلام الشیعة، ج ۵، ص ۱۸۴

شاگردان و راویان او: بر اساس اسانید موجود می توان از افراد ذیل نام برد:

۱. تاج الدین ابوعبدالله محمد بن قاسم ابن معیة الحسنی (۷۷۶-۹۶۹۳) در اجازه به شهید اول، نام او را با عنوان «السید السعید المرحوم صفی الدین محمد بن الحسن بن ابی الرضا العلوی» در میان مشایخ روائی خود آورده است.^۱

۲. محمد بن احمد بن ابی المعالی الموسوی (۷۶۹م)، فقیه و ادیب امامی. همانطور که گذشت علی بن محمد النیلی در اجازه اش، ابن ابی الرضا را دایی او معرفی کرده است. درباره او در بخش بعد سخن خواهد رفت.

۳. ناصرالدین مهدی بن محمد المطارآبادی؛^۲ همانطور که خواهد آمد او اجازه روایت کتاب الفصیح ثعلب و شرح آن را از ابن ابی الرضا دریافت کرده است.

علاوه بر تصریح ابن طقطقی درباره او با عبارت: «وکان بالحلة السیفیة»، از آنجا که بیشتر مشایخ و شاگردان او اهل حله بوده اند و بعلاوه با در نظر گرفتن اطلاع ما از سکونت اجداد او در منطقه نیل، حکایت از آن دارد که او دست کم بخش مهمی از زندگی علمی اش را در حله گذرانده، و پرورش یافته حوزه حله عراق است. البته می توان تصور کرد او بخشی دیگر از حیات خود را در نجف و بغداد گذرانده باشد.

ب. شرح القوائد السبع العلویات

از آثار و تالیفات او در منابع متقدم یاد نشده است. همانطور که خواهد آمد یک رساله کوتاه در نحو به خط خواهرزاده او ابن ابی المعالی موسوی، در مجموعه شماره ۶۲۴۸ دانشگاه تهران (برگ ۶۱ ب-۸۱ ب) وجود دارد، که مرحوم دانش پژوه آن را (ظاهرا) از او دانسته است؛ که البته دلیل انتساب آن به او، برایم روشن نگردید.^۳ تا آنجا که اطلاع داریم

۱. بحارالانوار، ج ۱۰۹ (اجازه صاحب معالم)، ص ۹. «السید صفی الدین محمد، فهو من مشایخ السید تاج الدین ابن معیة الحسنی، لذلك كان السید ابن عنبة یصفه بالشیخ، وبشیخنا، لأنه فی الطبقة الثانية من مشایخه، وله طریق إليه، فكل من وقع له طریق إليه فی الروایة وصفه فی كتبه بالشیخ وبشیخنا، فلاحظ ذلك جيدا، فإن كثيرا من المحققین اشتبه علیهم الأمر واستعصی علیهم فهمه» (تذکر آقای سیدعلاء الموسوی).

۲. «مطارآباد» از قریه های اطراف حله بوده که تعدادی از عالمان امامی از آنجا برخاسته اند.

۳. در فهرست نسخه های با موضوع نجوم در کتابخانه المتحف العراقی به شماره ۱۰۴۷۸، از رساله ای با عنوان بلوغ الفهم فی معرفة اقسام العام نام برده و در توصیف آن نوشته شده است: «وهی رسالة شرح فیها المؤلف قصیة

از آثار ابن ابی‌الرضا علوی تنها شرح القصائد العلویات شناخته شده که در ادامه درباره آن سخن خواهد رفت.

ابن ابی‌الحدید معتزلی (م ۶۵۵) در سال ۶۱۱ق، هفت قصیده معروف در مدح پیامبر (ص) و امیرالمومنین (ع) و امام حسین (ع) سروده که بیشتر آن در مدح علی (ع) و ذکر فضایل امیرالمومنین (ع) و قدح دشمنان ایشان بوده و به السبع العلویات مشهور شده است. بر این اشعار چند شرح قدیم و متاخر نگاشته شده است.^۱ مشهورترین شرح آن شرحی با رویکرد لغوی، تاریخی، کلامی با انتساب به محمد بن حسن ابن ابی‌الرضا علوی است، که نسخه‌های بسیاری از آن در دسترس است که البته بیشتر آنان از سده‌های اخیر است. این شرح با عنوان شرح القصائد السبع العلویات در سال ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۸۲، و ۱۳۰۳ق به صورت چاپ سنگی، و در سال ۱۳۴۰ در صیدا، و ۱۳۷۴ق در بیروت، به صورت حروفی منتشر شده، که البته همگی دارای افتادگی و حذفیات بسیار است. آقای طالب السنجری در سال ۱۴۱۲ق تصحیح جدید و قابل قبولی از آن در مشهد منتشر کرد (نسخه آستان قدس ش ۴۳۶۴، کتابت ۱۰۰۲ق، اساس تصحیح او بود)؛ بعد از آن تصحیح این کتاب موضوع رساله دکتری آقای علی رضا عنایتی در سال ۱۳۹۱ در دانشگاه تهران بوده است که متأسفانه منتشر نشده است.^۲

۱. کهن‌ترین نسخه‌های کتاب و تاریخ تالیف آن: از این کتاب بیش از ۱۰۰ نسخه باقی مانده که در فهرس، به جزء یک نسخه از قرن نهم، همگی از قرن یازدهم به بعد معرفی شده‌اند؛^۳

فی فصول السنة لعلها لمحمد بن الحسن بن ابی‌الرضا المتوفی سنة ۷۳۰ رتبها المؤلف علی مقدمة واربعة ابواب وقدمها لحسین باشا آل افراسیاب، کتبت بخط النسخ سنة ۱۱۲۲هـ (مخطوطات الفلك والتنجیم فی مکتبة المتحف العراقي، ص ۲۲)؛ ای کاش امکان تهیه و ارزیابی آن فراهم می‌شد.

۱. الذریعة، ج ۱۳، ص ۳۹۱-۳۹۲

۲. درباره این کتاب رجوع شود: علی رضا عنایتی و محمدحسن فوادیان، «التنبیها و السبع العلویات»، مجلة اللغة العربية و آدابها، السنة العاشرة، العدد الاول، ربيع ۱۴۳۵ق، ص ۱۶۹-۱۹۰؛ نسخه اساس تصحیح او، نسخه آستان قدس شماره ۴۸۴۶، بوده که در کنار آن از نسخ دیگر هم استفاده نموده است.

۳. معجم المخطوطات العراقية، ج ۵، ص ۲۱-۱۹؛ فنخا، ج ۹، ص ۲۸۱-۲۷۷؛ همچنین یازده نسخه از «شرح القصائد السبع العلویات» از مولف نامعلوم نام برده شده که البته ظاهراً بیشتر آنان همان شرح ابن ابی‌الرضا است (همان، ج ۲۰، ص ۳۱۷-۳۱۸).

ابتدا نسخه‌ها با عبارات «توكلت على الله ربي وربكم» بواجب الوجوب أستعين ويارشاده سبيل الحق أستبين وأصلی على محمد وآله الطبين الطاهرين الذی هم حبل الله المتين وعروته الوثقی وكتابه المبين، اما بعد» شروع می‌گردد و در پایان با عبارات «... هی دون مدح الله فيك وفوق ما مدح الوری وعلاک منها اكمل (أفضل)؛ أجاد وأحسن فی كل ما قاله عظم الله ثوابه وحشره مع أئمه (الطاهرين)، تمت القصائد العلویات»، و در برخی نسخ دیگر با عبارت: «...؛ أجاد وأحسن، حشره الله مع من تولاهم، تمت» پایان می‌پذیرد.

خوشبختانه اخیرا با انتشار فهرست کتابخانه عتبه حسینه در کربلا، آگاه شدیم کهن‌ترین نسخه آن به تاریخ کتابت ۷۶۷ق در آنجا نگهداری می‌شود.^۱ باید گفت نسخه کهن دیگری از آن در کتابخانه آستان قدس به شماره ۴۸۴۶ نگهداری می‌شود که در فهرست به اشتباه از قرن دهم و بدون نام کاتب معرفی شده است!^۲؛ این نسخه در ۱۳ برگ است اما فقط سه برگ آخر آن نونویس و از قرن دهم یا یازدهم است. باید گفت در واقع این نسخه در یک مجموعه شامل شش کتاب به خط شخصی فاضل به نام حیدر بن محمد الحسنی بوده که در بین سال‌های ۷۸۴ تا ۷۸۷ق کتابت شده بوده است و متاسفانه در دوره معاصر از هم جدا شده‌اند و بدون تذکر، هر کدام شماره مستقل خورده‌اند.^۳

۲. عنوان کتاب: مولف در این شرح از عنوان آن سخن نگفته است؛ اما در کتب تراجم معاصر و فهارس با عنوان شرح القصائد السبع العلویات و بیشتر با عنوان التنبیهات علی معانی السبع العلویات شناخته شده است.^۴ نگارنده تا الان با رجوع به نسخه‌های متعدد در دسترس، عنوان اخیر را تنها در دو نسخه کاملاً متاخر زیدی دیده‌ام. نمی‌دانم آیا عنوان اخیر از سوی مولف بوده یا نام‌گذاری بعدی بوده است.

۱. موسوی بروجردی، سیدحسن، فهرس مخطوطات العتبه الحسينية المقدسه، ج ۲، ص ۲۹۴-۲۹۵

۲. فهرست کتابخانه آستان قدس، ج ۷، ص ۶۱۹

۳. درباره این مجموعه ارزشمند به مقاله نگارنده با عنوان «ابوالحسن حیدر بن محمد بن علی الحسنی الواعظ؛ کاتب فاضل نهج البلاغه کتابخانه آستان قدس شماره ۲۱۸۲» منتشر شده در گنجینه میراث اسلامی ایران، دفتر اول رجوع شود.

۴. الذریعه، ج ۴، ص ۴۵۰؛ ج ۱۳، ص ۳۹۲. آقابزرگ یکجا در کنار این عنوان مشهور از عنوان «التنبیهات العلیة فی شرح السبعة العلویة» هم نام برده است (همان، ج ۱۷، ص ۱۲۵)

۳. نویسنده و تاریخ تالیف شرح القصائد السبع العلویات: متأسفانه بر نسخه کهن پیشین از مولف آن نام نبرده شده است؛ باید گفت حتی در نسخه‌های متاخرتر به استثناء چند مورد محدود^۱، انتساب آن به محمد بن حسن ابن ابی‌الرضا علوی نیامده است. حداقل از قرن یازدهم انتساب این اثر به او شناخته شده است؛ حاجی خلیفه (م ۱۰۶۷) در ذیل عنوان «السبع العلویات» اشاره دارد: «... شرحه الفقیه السید شمس‌الدین محمد بن ابی‌الرضا، ...أوله: توکلت علی الله ربی و ربکم الخ»^۲ که البته باید گفت لقب ابن ابی‌الرضا علوی در منابع پیشین «صفی‌الدین» یاد شده است.

مولف در مقدمه کوتاه در آغاز این شرح از خود نام نبرده و فقط اشاره کرده از خانواده‌ای علوی است و از انگیزه تالیف آن سخن گفته است: «فإن القصائد العلویات نظم الشیخ العالم عزالدین عبدالحمید بن أبی‌الحدید رحمه الله، قد احتوت علی فضائل كثيرة ومحاسن نکت أثرية، وما ذاک إلا لجلالة قدر الممدوح و غزارة علم المادح، و کنت حفظتها صغیرا و أمعنت النظر فیها کبیرا، فأحببت أن أنبئه علی غریب ألفاظها ومعانیها، متحریرا غاية الاختصار، متقربا إلى الاثمة الاطهار، ورأیت ذلک من طریق الأولوية إذ کنت من الأسرة العلوية، والله أرجو وعلیه أتوکل و إلیه أرغب ومنه أطلب و به ثقتی وهو حسبی ونعم الوکیل».

مولف در ضمن شرح قصیده ششم از دو نفر از معاصران (که ظاهرا از مشایخ او بوده اند)، نام برده؛ یکجا از احمد بن طاووس (م ۶۷۳) با عبارت: «قال السید العالم السعید جمال‌الدین احمد بن طاووس الحسنی رحمه الله، لی بهذا الحدیث ...» و یکجا دیگر از فخرالدین البوقی (م ۷۰۷) با عبارت: «سمعتُه من الشیخ الصدوق فخرالدین علی بن [محمد] البوقی رحمه الله» یاد کرده است؛ از آنجا که مولف بعد از نام البوقی، تعبیر «رحمه الله» را به کار برده نشان می‌دهد تالیف کتاب بعد از وفات او در سال ۷۰۷ ق بوده است. اما تاریخ دقیق اتمام تالیف کتاب در پایان نسخه‌ای متاخر از آن در دانشکده

۱. نگارنده تا الان با رجوع به حدود پنجاه نسخه در دسترس از این کتاب، فقط در برگ عنوان نسخه کتابخانه آستان قدس شماره ۴۳۶۴ (کتابت ۱۰۰۲ق) به خطی متفاوت از متن، نام مولف به صورت «السید الاجل محمد بن ابی‌الرضا العلوی الشیعی» را دیده‌ام، و بعلاوه در دو نسخه کاملا متاخر زبیدی در مجموعه نسخه‌های عکسی موسسه الامام زید بن علی به شماره ۱۲۴ و ۵۹۶ نام او بر برگ عنوان آمده است.

۲. کشف الظنون، ج ۴، ص ۳۵۰. میرزا عبدالله افندی نیز با این کتاب آشنا بوده؛ او یکجا کتاب را از «بعض فضلاء السادات» (ج ۳، ص ۳۷۹)، و در جایی دیگر از «السید محمد بن ابی‌الرضا العلوی» دانسته که البته در مورد اخیر (به اشتباه) احتمال داده او فرزند ابوالرضا راوندی است (ج ۵، ص ۴۵۸).

الهیات فردوسی به شماره ۳۰۰، در ۱۸ جمادی الآخر ۷۳۱، نقل شده است: «تمت القصائد السبع العلویات بشرحها، وذلك يوم الخميس ثامن عشر جمادی الآخر سنة احدى وثلاثين وسبعمائة»^۱.

در مجموع با در نظر گرفتن دوره تاریخی و مکانی (حضور مولف در عراق) و بویژه علوی بودن شارح، می توان اجمالا انتساب کتاب به محمد بن حسن ابی الرضا علوی را پذیرفت هرچند باید امید داشت در آینده شواهدی دیگر در این باره یافت گردد.

لازم به تذکر است در برخی نسخه های متاخر و فهارس نسخ خطی و حتی چند چاپ سنگی و حروفی از آن، این شرح به محمد بن علی موسوی عاملی (م ۱۰۰۹م) مشهور به صاحب مدارک الاحکام، نسبت داده شده؛^۲ همچنین در برخی فهارس^۳ و برخی کتب تراجم، کتاب به سید محمد بن ابی الرضا فضل الله راوندی نسبت داده شده است؛ که البته با در نظر گرفتن تاریخ نگارش آن بدون تردید این دو انتساب اخیر اشتباه است.^۴

مناسب است اشاره کرد شیخ حرعاملی در شمار آثار ادیب امامی رضی الدین محمد بن حسن استرآبادی (م بعد ۶۸۶ق)، از «شرح قصائد ابن ابی الحدید» و افندی با عنوان «شرح القصائد السبع العلویات» نام برده اند.^۵ حدس می زنم اصل انتساب چنین شرحی به او نیز صحیح نیست و ظاهرا به خاطر تشابه اسمی او با محمد بن حسن بن ابی الرضا رخ داده است.^۶

۱. البته شاید این تاریخ کتابت نسخه اساس بوده است. توجه نگارنده به این نسخه حاصل تذکر آقای علیرضا عنایتی در مقاله پیشین (ص ۷۸) است.

۲. مانند نسخه های کتابخانه ملی شماره ۴۲۰۲، ۳۳۳۶۷؛ فیضیه شماره ۸۶۵؛ نسخه های عکسی موسسه الامام زید بن علی الثقافیه شماره ۱۷۱ و ZA ۲۳۳؛ همچنین چاپ مطبعة العرفان در صیدا سال ۱۳۴۰ق و چاپ دارالفکر بیروت ۱۳۷۴ق؛ بعلاوه ببینید احقاق الحق، ج ۳، ص ۲۲۹ پاورقی.

۳. فهرست نسخه های خطی کتابخانه سپهسالار، ج ۵، ص ۱۹۹؛ فهرست نسخه های خطی کتابخانه آیه الله مرعشی، ج ۱۲، ص ۸۰؛ ج ۱۹، ص ۱۵۰؛ ج ۳۱، ص ۴۲۷؛ فهرست نسخه های خطی کتابخانه آیه الله گلپایگانی، ج ۲، ص ۱۰۵۶؛ فنخا، ج ۹، ص ۲۷۶؛ مرعشی نجفی، لمعة النور والضیاء فی ترجمة السيد ابی الرضا، ص ۹.

۴. برای توضیح بیشتر رجوع شود: عنایتی، همان، ص ۱۸۰-۱۸۳.

۵. امل الامل، ج ۲، ص ۲۵۵؛ ریاض العلماء، ج ۷، ص ۱۶۶؛ همچنین اعیان الشیعه، ج ۹، ص ۱۵۲؛ الذریعه، ج ۱۳، ص ۳۹۱.

۶. مصحح سعودی کتاب شرح الکافیة استرآبادی، در شمار تالیفات او از «شرح القصائد السبع العلویات» نام برده و از وجود نسخه ای از آن در جامعه الملک سعود به شماره ۱۹۸۰ سخن گفته است (حسن بن محمد الحفظی، مقدمه تحقیق شرح الرضی لکافیة، ج ۱، ص ۳۳-۳۴)؛ نگارنده بعد از رجوع به تصویر آن نسخه و مقایسه اجمالی بنظرم آمد آن فقط نسخه ای دیگر از شرح القصائد محمد بن ابی الرضا علوی است.

ج. اجازات محمد ابن ابی‌الرضا علوی به محمد ابن ابی‌المعالی موسوی

عالم و فقیه امامی محمد بن احمد بن ابی‌المعالی الموسوی، از نسل ابراهیم مجاب نواده امام کاظم (ع) بوده است. از تاریخ ولادت او اطلاعی نداریم اما تاریخ وفات او در ماه رمضان سال ۷۶۹ گزارش شده است.^۱

او خواهرزاده و شاگرد محمد بن حسن ابن ابی‌الرضا بوده است. دیگر شیخ روائی او کمال‌الدین ابوالحسن علی بن حسین بن حماد الواسطی بوده، که اجازه‌ای به او در ۱۳ ذی القعدة ۷۴۲ ق داده است.^۲ استاد دیگر او السید تاج‌الدین ابوعبدالله محمد بن قاسم ابن معیة^۳ الدیباجی الحلی (م ۷۷۶) بوده که اجازه‌ای در تاریخ ۱۲ محرم ۷۶۸ ق برای او نوشته است. از دیگر مشایخ او زین‌الدین (بن؟) علی بن ابی‌العز الحلی است.^۴ از شاگردان او علی بن محمد بن عبدالحمید النیلی (زنده در ۷۹۱ ق) و شهید اول، محمد بن مکی (۷۳۴-۷۸۶ ق) را اطلاع داریم. شهید اول از او با عنوان «السید الفقیه المحقق، الأديب الأریب، الصالح الحافظ الممتقن، شمس‌الدین أبوعبدالله محمد بن أحمد بن أبي المعالی الموسوی، قراءة علیه...» یاد کرده^۵ و از او اجازه‌ای در تاریخ ۲۴ شعبان ۷۵۱ اخذ کرده است.^۶

قرائت ابن ابی‌المعالی نزد ابن ابی‌الرضا و دریافت اجازه از او: محمد بن احمد بن ابی‌المعالی، در سال ۷۳۰ ق چهار کتاب غریب القرآن سجستانی، اسرار‌العربیة ابن انباری (م ۵۷۷)، نهج‌البلاغه سیدرضی (م ۴۰۶)، و مقامات حریری (م ۵۱۶) را نزد محمد بن حسن ابن ابی‌الرضا خوانده، و او چهار گواهی قرائت و اجازه به صورت جداگانه برای ابن ابی‌المعالی نگاشته است. همچنین علاوه بر این چهار اجازه، یک اجازه نسبتاً بلند و عام از ابن ابی‌الرضا به او باقی مانده است. ابن ابی‌الرضا در ضمن اجازه روایت هرکدام از آن آثار، طرق روایت خود به آن کتاب‌ها را بیان کرده است.

۱. مجموعه الجبائی، کتابخانه ملک ش ۶۰۴، ص ۲۶۱؛ بحارالانوار، ج ۱۰، ص ۲۰۶

۲. اعیان‌الشیعة، ج ۱۰ ص ۲۲۶؛

۳. خاندان معیة، از سادات حسنی و خانواده‌های سرشناس ساکن حله عراق بود.

۴. بحارالانوار، اجازه صاحب‌معالم، ص ۳۷ پاورقی

۵. شهید اول، الاربعین، حدیث ششم، ص ۲۲۹-۲۳۰

۶. برای اطلاع بیشتر درباره او رجوع شود: رسول جزینی، یادداشت‌های نسخه‌پژوهی (۱)، مجله میراث‌شهاب، شماره ۱۱۲.

این پنج اجازه در مجموعه اجازات گردآوری شده توسط سیدحسین بن حیدر بن قمر کرکی (م ۱۰۴۱) به خط کرکی، در کتابخانه وزیری یزد به شماره ۱۷۰۸ موجود است. بعداً ابراهیم بن محمد حرفوشی کرکی (م ۱۰۸۰ق) رونوشت کاملی از آن مجموعه تهیه می‌کند (کتابخانه مجلس ۱۸۹۷۵)؛ این رونویس پرغلط، بعدها در تملک علامه مجلسی قرار می‌گیرد و بیشتر آن را در بخش اجازات بحارالانوار نقل می‌کند. بخش اجازات بحارالانوار در دانشگاه تهران به شماره ۱۷۷۴ و ۱۷۷۵ نگهداری می‌شود. تصویر این دو نسخه به صورت عکسی در انتهای مجلدات اجازات بحارالانوار منتشر شده است (ج ۱۰۷ و ۱۰۸)؛ چهار اجازه خاص در آن به خط مرحوم محمدباقر مجلسی و اجازه عام در آن به خط متفاوت دیگری است. مجلسی در پایان آنان اشاره به نسخه اساس خود نکرده است اما طبعاً این بخش نیز باید از روی همان نسخه حرفوشی کتابت شده باشد؛ مقایسه اجمالی آن دو، آن را نشان می‌دهد؛ و هماهنگی ضبط‌ها و به ویژه افتادگی‌ها یکسان در هر دو، تاییدی بر این امر است.

لازم به تذکر است این اجازات در بخش چاپی اجازات بحارالانوار دچار تصحیف و حتی افتادگی در نام‌ها است. طبعاً تعدادی از این تصحیفات در هنگام تصحیح رخ داده و البته بعضاً از خود نسخه مرحوم مجلسی است، اما ظاهراً بیشتر این اشکالات به نسخه کتابت شده توسط حرفوشی برمی‌گردد. اما باید گفت نسخه سیدحسین کرکی هم خالی از اشکال و حتی افتادگی نبوده است؛ و نمی‌توان اطمینان داشت او نسخه اصل اجازات را در اختیار داشته است. اما به هر حال همانطور که در ادامه خواهد آمد خوشبختانه نسخه اصل اجازات به خط ابن ابی‌الرضا باقی مانده است که می‌توان بر اساس آن تصحیح جدیدی از آن ارائه داد.^۲

مجموعه شماره ۶۲۴۸ دانشگاه تهران: نسخه‌ای ارزشمند در ۱۰۳ برگ؛ که در بخش نخست در بردارنده چند کتاب با موضوع نحو عربی به خط محمد بن احمد بن ابی‌المعالی است، به ترتیب شامل الدرّة الالفیة فی علم العربیة (برگ ۱-۳۰)^۳ از یحیی بن

۱. درباره اجازات بحارالانوار رجوع شود: حکیم، محمدحسین، فهرست نسخه‌های کتابخانه مجلس، ج ۲۹،

ص ۵۱۴-۵۱۵؛ رحمتی، محمدکاظم، «نکاتی درباره اجازات بحارالانوار»، تشیع، تاریخ و فرهنگ، ص ۱۹۰ به بعد
۲. خوشبختانه اخیراً اطلاع پیدا کردم این اجازات توسط کتابخانه علامه مجلسی در قم، به نحو شایسته تصحیح و آماده انتشار است.

۳. بلاغ قرائت‌ای با عبارت «بلغ قراءة أیده الله» در برگ‌های آغازین این رساله آمده است (برگ ۱ الف تا ۱۹ الف) (بینید تصویر ۱۳)؛ احتمال دارد این بلاغ از محمد ابن ابی‌الرضا علوی است.

معط المغربی (م ۵۶۴)^۱، «باب ما یونث من جسد الانسان ولا یجوز تذکیره» (۳۱ب)، نخبه الاعراب (۳۲الف-۶۱الف) از منصور بن فلاح الیمنی (م ۶۸۰)، که اتمام کتابت رساله اخیر در ۱۰ ذی القعدة ۷۳۰، و اتمام مقابله آن توسط کاتب در ۱۴ ذی القعدة ۷۳۱ ق بوده است. بعد از آن رساله ای در مسائل نحو (برگ ۶۱-۸۱ب)، دارد که ابن ابی المعالی کتابت آن را در ۱۳ شب باقیمانده از ربیع الآخر ۷۳۰ ق به اتمام رسانده است.^۲

در بخش بعدی این مجموعه، در ابتداء چهار گواهی قرائت (اجازه) به خط ابن ابی الرضا به ابن ابی المعالی (۸۲ب-۸۸الف)؛ و سپس یک اجازه عام به خط تاج الدین ابو عبد الله محمد بن قاسم ابن معیة (م ۷۷۶) به ابن ابی المعالی (برگ ۸۸ب-۸۹الف)، و در پایان اجازه عام به خط ابن ابی الرضا به ابن ابی المعالی (برگ ۸۹ب-۱۰۳ب) نوشته شده است که متاسفانه از پایان افتادگی دارد. برگ آخر هم در نسخه موجود جا به جا شده است.

در ادامه معرفی کوتاه از اجازه عام ابن ابی الرضا خواهد آمد و به دنبال آن متن چهار اجازه خاص بر اساس اصل اجازه به خط او خواهد آمد.

۲۰۷

آینه پژوهش | ۲۰۹
سال ۳۵ | شماره ۵
آذر و دی ۱۴۰۳

۱. اجازه عام ابن ابی الرضا به ابن ابی المعالی

این اجازه متوسط شامل طرق روائی تعدادی از کتب مشایخ متقدم امامی به ترتیب سید مرتضی، سید رضی، شیخ صدوق، شیخ مفید، کتاب الکافی از کلینی، شیخ طوسی، شاذان بن جرئیل، قاضی ابن البراج، ابوالفتح کراچکی، محمد بن ادریس است و به دنبال آن اجازه روایات تعدادی از آثار متقدم عالمان اهل سنت، عموماً با موضوع قراءات است که به ترتیب شامل آثار زمخشری، مکی بن محمد القیسی، ابو عمرو عثمان بن سعید الدانی، ابن البناء، ابومعشر عبدالکریم بن عبدالصمد المقرئ، و به دنبال آن اجازه روایت چند کتاب الاربعین و حدیثی از شیعه و اهل سنت است. متاسفانه پایان نسخه اصل (وبالتبع سایر نسخ موجود) افتادگی دارد و از تاریخ اجازه اطلاع نداریم.

آغاز این اجازه اینگونه شروع می شود: «استخرت الله تعالی وأجزت للسید الکبیر المعظم العالم الفاضل الفقیه الحامل لکتاب الله شرف العترة الطاهرة مفخر الأسرة النبویة

۱. مرحوم دانش پژوه تاریخ کتابت این رساله را ۲۶ جمادی الثانی ۷۳۰ ق نوشته است ولی نگارنده این تاریخ را در نسخه موجود نیافتیم!

۲. دانش پژوه، فهرست نسخه های خطی دانشگاه تهران، ج ۱۶، ص ۲۶۴

شمس‌الدین محمد بن‌السید‌الکبیر‌المعظم‌الحسیب‌النسیب‌جمال‌الدین‌أحمد بن‌أب‌المعالی بن‌جعفر بن‌علی‌أب‌القاسم بن‌علی‌أب‌الحسن بن‌علی‌أب‌القاسم بن‌محمد‌أب‌الحمراء^۱ بن‌علی‌أب‌القاسم بن‌علی‌أب‌الحسن بن‌الحسن‌الحائری بن‌محمد‌أب‌جعفر‌الحائری بن‌إبراهیم‌المج‌اب‌الضریر‌القصری^۲ بن‌محمد‌الصالح بن‌الإمام‌موسی‌الک‌اظم‌صلوات‌الله‌علیه بن‌الإمام‌جعفر‌الصادق بن‌الإمام‌محمد‌الباقر بن‌الإمام‌زین‌العابدین‌علی بن‌الحسین‌السبط‌الشهید ابن‌الإمام‌أمیر‌المؤمنین‌وسید‌الوصیین‌علی بن‌أب‌طالب‌علیه‌وعلیهم‌أفضل‌الصلوة‌والتسلیم، أن‌یروی‌عنی‌عن‌الشیخ‌الإمام‌السعید‌العلامة‌الفقیه‌نجیب‌الدین‌یحیی بن‌أحمد بن‌یحیی بن‌الحسن بن‌سعید‌قدس‌الله‌روحه‌بحق‌إجازته‌لی‌وإذنه‌فی‌الروایة‌عنه‌...»^۳.

تا پایان اجازة در صدر همه طرق، نام نجیب‌الدین یحیی آمده است، و لذا به نظر می‌رسد این اجازة عام خود بر اساس یک اجازة عام از یحیی بن‌احمد بن‌یحیی ابن‌سعید‌الهدلی‌الحلی (۶۰۱-۶۸۶) تنظیم شده است. ظاهراً بخش عمده اجازة یحیی ابن‌سعید نیز، بر اساس اجازات و طرق روایی استادش محی‌الدین محمد بن‌عبدالله بن‌علی بن‌زهره‌الحسینی (م ح ۶۳۸ق) از چند نفر از مشایخ شیعه و اهل سنت او، بوده است.

۲. اجازة کتاب تفسیر غریب القرآن از محمد بن‌عزیز سجستانی در ماه صفر ۷۳۰ق

«بسم‌الله‌الرحمن‌الرحیم؛ قرأ‌علی‌السید‌الولد‌العزیز‌الفقیه‌العالم‌الفاضل‌فخر‌السادة‌جمال‌الشرف‌شمس‌الدین‌محمد بن‌السید‌الکبیر‌الحسیب‌النسیب‌جمال‌الدین‌أحمد بن‌أب‌المعالی‌الموسوی‌أیده‌الله‌بتقواه‌وحرسه‌ورعاه، کتاب‌تفسیر‌غریب‌القرآن‌المجید‌تألیف‌أب‌بکر‌محمد بن‌عزیز‌رحمه‌الله، من‌أوله‌إلی‌آخره‌قراءة‌تشهد‌بالمعیتة‌وتُعرب‌عن‌جودة‌ذهنه‌وذكاء‌فطنته، وأجزتْ‌له‌روایة‌ذلك‌عنی‌عن‌والدی‌عن‌الشیخ‌الفقیه‌السعید‌سدید‌الدین‌یوسف بن‌مُطهر‌رحمهما‌الله، عن‌السید‌الفقیه‌السعید‌شمس‌الدین‌فخار بن‌معد‌الموسوی‌رحمه‌الله، عن‌تاج‌الدین‌أب‌الفتح‌محمد بن‌المُنْدائی‌عن‌أب‌القاسم‌إسماعیل بن‌أحمد بن‌عُمَرَ‌السمرقندی‌عن‌أب‌الحسن

۱. در متن چاپی به اشتباه «النجم».

۲. در متن چاپی به اشتباه «الصهر العمری» است. ظاهراً «القصری» اشاره به قصر ابن‌هبیره است.

۳. مجموعه دانشگاه ۶۴۲۸، برگ ۸۹ب؛ بحارالانوار، ج ۱۰۷، ص ۱۵۳.

عبد الباقي بن فارس المقري المعروف بابن أبي الفتح عن أبي أحمد عبد الله بن الحسين بن حسنون المقري البغدادي عن المؤلف رحم الله الجميع؛ وأجزت له أيضا أن يرويّه عنى عن الشيخ الفقيه السعيد نجيب الدين يحيى بن سعيد رحمه الله، عن السيد السعيد محيي الدين محمد بن عبد الله بن علي بن زهرة الحسيني الحلبي عن الشيخ تاج الدين (الحسن بن الدري عن الشيخ المقرئ النحوي الفرضي) الحسن بن عبّيده الكرخي عن أبي الفضل محمد بن الحسين بن محمد الإسكاف عن أبي بكر أحمد بن الحسن الحنّاط المّقري عن ابن سمعان^٢ عن العزيزي المؤلف، فليرو ذلك متى شاء، وكتب محمد بن الحسن بن محمد بن أبي الرضا العلوي صفر سنة ثلاثين وسبع مائة من الهجرة النبوية» (مجموعه دانشگاه تهران ش ٦٢٤٨، برگ ٨٢ب-٨٣ب).

٣. اجازة كتاب اسرار العربية از عبد الرحمن ابن الانباري در ماه شعبان ٧٣٠ ق

«بسم الله الرحمن الرحيم؛ قرأ عليّ السيد الولد العزيز الفقيه النجيب العالم الفاضل الكامل شمس الدين زين العلماء مفخر السادات محمد بن السيد الكبير الحسيني النسيب جمال الدين أحمد بن أبي المعالي الموسوي أدام الله سعادته وأقباله وكثّر في الأشراف أمثاله بمنه وجوده، كتاب أسرار العربية تصنيف الشيخ عبد الرحمن بن محمد بن أبي سعيد الأنباري رحمه الله، وأجزت له روايته عنّي عن الشيخ الفقيه السعيد نجيب الدين يحيى بن أحمد بن سعيد قدس الله روحه، عن فخار عن عبد الله بن الشيخ عبد الرحمن بن محمد بن أبي سعيد عن والده المصنف المذكور، فليرو ذلك متى شاء وفقه الله لمراضيه؛ وكتب محمد بن الحسن بن أبي الرضا في شعبان المبارك سنة ثلاثين وسبع مائة وصلى الله على سيدنا محمد النبي وآله الطاهرين» (همان، برگ ٨٤ب) (تصوير ١)

٤. اجازة كتاب نهج البلاغة در ماه صفر ٧٣٠ ق

«لله الحمد. قرأ عليّ السيد الولد الأعز الفقيه العالم الفاضل شمس الدين، جمال الإسلام، مفخر السادة، زين العلماء محمد بن السيد الأجل الأوحّد الكبير الحسيني النسيب جمال الدين أحمد بن أبي المعالي الموسوي أدام الله أيام شرفه ووقفه لوطء آثار سلفه بمنه ولطفه، كتاب نهج البلاغة من كلام مولانا وسيدنا أمير المؤمنين علي بن أبي طالب صلوات الله عليه

١. این بخش در نسخه کرکی (و طبعاً به تبع آن در نسخه حرفوشی، مجلسی و چاپی) افتاده است.

٢. منظور «عثمان بن احمد بن سمعان الرزاز» است.

من اوله إلى آخره قراءة كاشف عن معانيه باحث عن أسرار مطاويه؛ وأجزت له روايته عني عن الشيخ السعيد نجيب الدين يحيى بن سعيد قدس الله روحه، عن السيد الشريف محيي الدين محمد بن عبدالله بن علي بن زهرة الحسيني الحلبي عن الفقيه رشيد الدين أبي جعفر محمد بن علي بن شهر آشوب المازندراني عن السيد أبي الصمصام ذي الفقار بن معبد الحسن بن المروزي، عن أبي عبد الله محمد بن علي الحلواني عن السيد الرضي رحمه الله، وعن السيد المذكور عن الفقيه الشريف (عزالدين أبي الحارث محمد بن الحسن بن علي الحسيني البغدادي عن الفقيه)^١ قطب الدين أبي الحسين سعيد بن هبة الله الراوندي عن السيدين المرتضى و المجتبي ابني الداعي الحلبي^٢ عن أبي جعفر الدورستى عن السيد الرضي رحمه الله؛ وأجزت له الرواية أيضا عني عن الشيخ العالم السعيد كمال الدين ميثم بن علي البحراني الأوالى عن الشيخ العالم بقية السلف مجد الدين أبي الفضل عبدالله بن أبي الثناء محمود بن مودود بن محمود بن بلدجى^٣ عن السيد العالم كمال الدين حيدر بن محمد بن زيد بن محمد بن محمد بن عبيدالله الحسيني عن شيخه رشيد الدين أبي- جعفر محمد بن علي بن شهر آشوب السروي عن السيد المنتهى بن أبي زيد بن كيا بكي الحسيني الجرجاني عن أبيه أبي زيد عن المؤلف السيد الرضي. و بحق رواية ابن شهر آشوب أيضا عن السيد أبي الرضا فضل الله بن علي بن عبيدالله الحسيني الراوندي عن المفيد أبي- الوفاء عبد الجبار المقرئ الرازي عن الشيخ الحافظ أبي علي بن أبي جعفر الطوسي عن المؤلف السيد الرضي رحم الله الجميع، فليرو ذلك متى شاء موقفا نفعه الله. وكتب محمد بن الحسن بن محمد بن أبي الرضا العلوي في صفر ختم بخير سنة ثلاثين وسبع- مائة» (همان، برگ ٨٥ الف- ٨٦ ب)

٢١٥

آينه پژوهش | ٢٥٩
سال ٣٥ | شماره ٥
آذر و دی ١٤٥٣

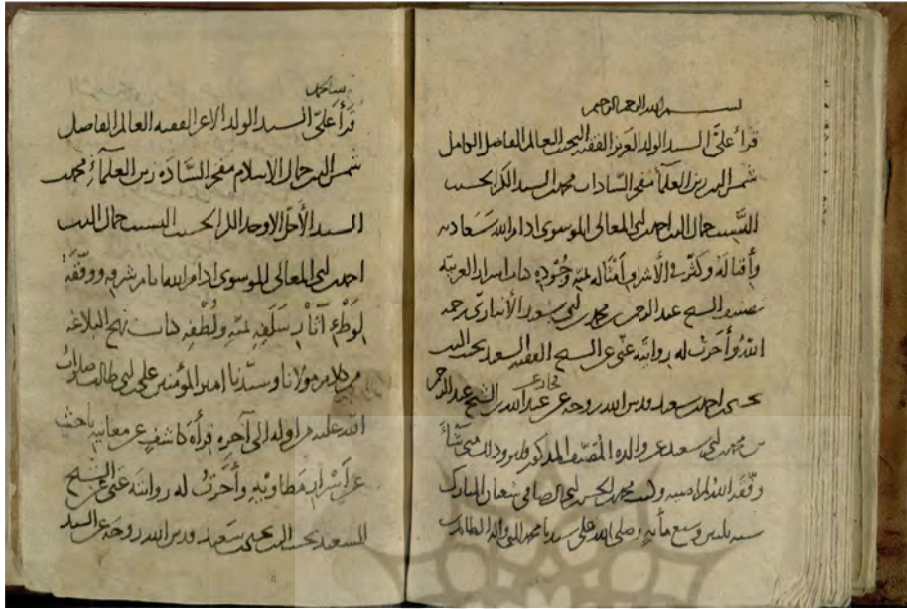
٥. اجازة كتاب مقامات حریری در اواخر ماه صفر ٧٣٥ ق

«و قرأ علي أيضاً السيد شمس الدين محمد المذكور - وفقه الله لإدراك الكمال وأسبغ عليه ظلال الأفضال بمحمد وآله-، كتاب المقامات الحريرية من أوله إلى آخره قراءة خالية من

١. این بخش در نسخه کرکی (و طبعا به تبع آن در نسخه حرفوشی، مجلسی و چاپی) افتاده است.
٢. در اینجا از آن دو با لقب «الحلبی» یاد شده، اما به نظر می رسد ناشی از خطا بوده باشد (پاکتچی، مکاتب فقه امامی ایران، ص ١٩٧)؛ به نظر می رسد «الحلبی» تصحیف «الحسنی» است.
٣. کذا، اما بیشتر منابع «بلدجی» را با ضمه ضبط کرده اند ولی ابن حجر عسقلانی آن را با فتحه «بلدجی» ضبط کرده است.

الوهم حالیه بجواهر الفهم، وأجزت له روايته عني عن الشيخ الفقيه السعيد نجيب الدين يحيى بن سعيد قدس الله روحه، عن الشيخ المقرئ النحوي مهذب الدين أبي نصر محمد بن كرم عن القاضي أبي الفتح محمد بن أحمد بن المندائي الواسطي عن والده عن المصنف؛ وأجزت له روايته أيضا عني عن والدي رحمه الله، عن الشيخ الفقيه السعيد سديد الدين يوسف بن مطهر قدس الله روحه، (عن السيد الفقيه السعيد شمس الدين فخار الموسوي قدس الله روحه)،^١ عن القاضي بن المندائي عن أبيه عن الحريري؛ وعن والدي عن الشيخ سديد الدين أيضا عن الشيخ سالم بن محفوظ بن عزيزة^٢ رحمه الله، عن أبي علي بن صباح الكوفي^٣ عن ابن ناقة الكوفي^٤ عن الحريري؛ وأيضاً عن والدي عن الفقيه سديد الدين عن السيد الفاخر بن فضائل العلوي^٥ عن ابن الجواليقي،^٦ وعن الحسن ابن الشريف بن أبي جعفر^٧ جميعاً، (وعن ابن الخشاب^٨)^٩ عن الحريري، وعني أيضاً عن والدي عن الشيخ الفقيه سديد الدين عن ابن بنت الحريري عن المؤلف الحريري رحم الله الجميع؛ وكتب محمد بن الحسن بن محمد بن أبي الرضا في أواخر صفر سنة ثلاثين وسبع مائة، والحمد لله وصلوة على سيدنا محمد النبي وآله الطاهرين وسلامه» (همان برگ ٨٦ ب-٨٨ الف) (تصوير ٢).

۱. این قسمت داخل پرانتز، در نسخه کرکی و حرفوشی است اما در دستنویس مرحوم مجلسی که اساس تحقیق چاپی بوده، افتاده است (بحار الانوار، ج ۱۰۷، ص ۱۷۳ و تصویر نسخه در پایان، ص ۱۶۵).
۲. منظور سدیدالدين سالم بن محفوظ بن عزيزة بن وشاح السوروي (م ۶۳۰).
۳. هويت او شناسائی نشد.
۴. منظور ابوالعباس احمد بن يحيى بن احمد بن زيد بن ناقة المسلمي الكوفي (۴۷۷-۵۵۹). بر اساس سندی دانسته است ابن ناقة در سال ۵۰۴ق در بغداد از حريري سماع داشته است (ابن ديبش، ذيل تاريخ بغداد، ج ۳، ص ۴۴۵).
۵. شايد او ابوالمجد الفاخر بن علي بن رافع بن فضائل بن علي الموسوي العلوي (۵۳۸- زنده در ۶۲۰) است؛ او در كرخ بغداد به دنيا آمد و بعدا در حله ساكن شد (ابن شعار موصلي، قلائد الجمان (ج ۵، ص ۳۱۱-۳۱۴)؛ ابن طقطقي درباره اش می نویسد: «فكان سيدا متوجها كبيرا شاعرا ذا لسن فصيحاً ومدح الناصر» (الاصيلي، ص ۱۶۵)؛ منظور مدح خليفه الناصر لدين الله ابوالعباس احمد العباسي (۵۵۲-۶۲۲) است.
۶. ظاهراً منظور ابومنصور موهوب بن احمد ابن الجواليقي (م ۵۴۰) است.
۷. هويت او شناسائی نشد.
۸. ظاهراً ابومحمد عبدالله بن احمد ابن الخشاب (م ۵۶۷) است.
۹. این بخش سند خالی از ابهام نیست. ظاهراً قسمت داخل پرانتز، بعد از نگارش اوليه توسط ابن ابی الرضا افزوده شده است (بينيد تصوير شماره ۲)

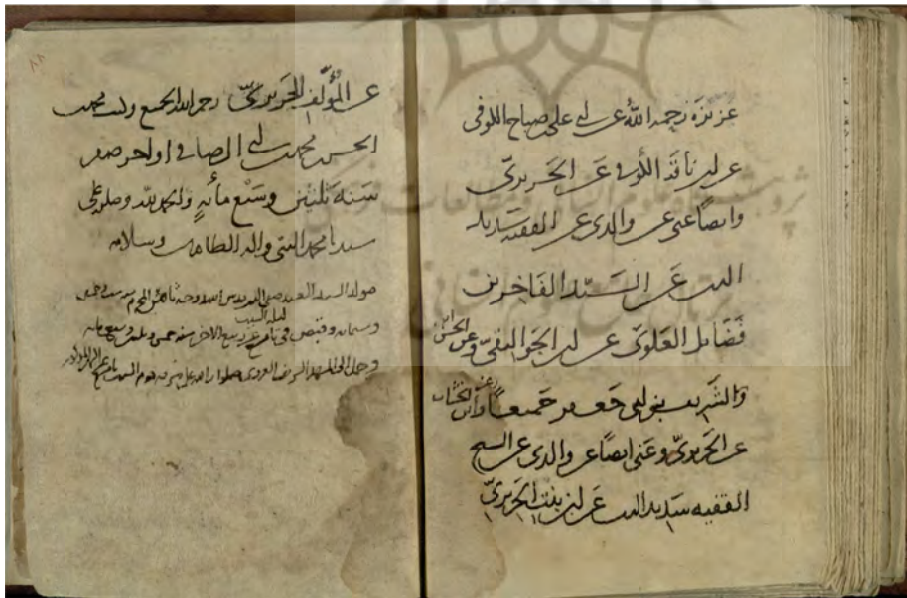
تصویر (۱): اجازة كتاب اسرار العربية، و منهج البلاغة توسط محمد ابن ابی الرضا به محمد بن احمد بن ابی المعالی

۲۱۲

آینه پژوهش | ۲۰۹

سال ۳۵ | شماره ۵

آذر دی ۱۴۰۳

تصویر (۲): پایان اجازة المقامات حریری توسط محمد ابن ابی الرضا به محمد بن احمد بن ابی المعالی

د. دو اطلاع تراثی از حیات علمی محمد بن حسن بن ابی‌الرضا علوی

۱. قرائت کتاب المقامات حریری

کتاب المقامات تالیف ابومحمد قاسم بن علی حریری (۴۴۶-۵۱۶)، کتابی مشهور در بردارنده پنجاه مقامه، که در گذشته به عنوان متن درسی در مدارس و مجالس ادبی مورد توجه فراوان بوده است.

در فهرست کتابخانه ملی ایران، نسخه‌ای از مقامات حریری به شماره ۱۳۶۳ به صورت بسیار ناقص همراه با اشتباه در تشخیص تاریخ کتابت آن، به این شکل توصیف شده است: «نسخ، ۹۱۴ق، محمد بن سلیمان بن قطرمش بن ترکانشاه، ساده، سرفصلها با مرکب قرمز، صحافی شده، جلد: تیماج قهوه ای، ترنج دار، مقوائی، کوبیده، عطف تیماج تریاکی روشن، ۲۳۰×۱۷۰، کاغذ: اصفهانی ۱۲۰×۱۹۰، ۲۱۳ برگ، ۱۳ سطر کامل، ۷/۱۲م.^۱ در ادامه گزارشی کوتاه از این نسخه خواهد آمد.

کاتب آن شخصی ادیب و فاضل به نام ابومنصور محمد بن سلیمان بن قطرمش بن ترکانشاه (۵۴۳-۶۲۰)، است که نام او در کتب تراجم معاصرش آمده و او را با عنوان ادیب، لغوی و آشنا با علوم ریاضیات و طب توصیف کرده‌اند. او اصالتاً اهل سمرقند بوده ولی در بغداد متولد و زیسته، و برای مدتی منصب حاجب الحجاب خلیفه را داشت.^۲ او را «ملیح الکتابه» توصیف کرده‌اند که نسخه موجود نیز آن را تایید می‌کند.^۳ کاتب در ۲۲ ذی‌القعدة ۶۱۵ق از کتابت آن فراغت حاصل کرده است: «... الحمد لله وصلوته علی سیدنا محمد وآله وصحبه، واتفق الفراغ بحمد الله ومته فی بكرة الاثنین ثانی ذی قعدة سنة ۶۱۵، وکتب محمد بن سلیمان بن قطرمش بن ترکانشاه وهو یتستغفر الله ویسترحمه» (تصویر شماره ۳).

۱. انوار، عبدالله، فهرست نسخه‌های عربی خطی کتابخانه ملی، ج ۹، ص ۳۵۷-۳۵۸.
۲. درباره او رجوع شود: یاقوت حموی، معجم الادباء، ج ۶، ص ۲۵۴۱؛ ابن نجار، المستفاد من ذیل تاریخ بغداد، دارالکتب العلمیه، ج ۲۱، ص ۱۳؛ ابن دبیتی، ذیل تاریخ مدینة السلام، ج ۱، ص ۳۵۰-۳۵۱؛ ابن شعار موصلی، قلائد الجمان، ج ۶، ص ۱۱۶-۱۱۸. در متن چاپی سه منبع اخیر (و به تبع آنان در منابع بعدی) نام جد او به ترتیب «قطرمش»، «قُتلمش» و «قُتلمش» آمده است که با در نظر گرفتن نسخه موجود، باید همگی آنان تصحیف باشد. همچنین نک: ابن فوطی، مجمع الاداب، ج ۳، ص ۱۴۲؛ صفدی، الوافی بالوفیات، ج ۳، ص ۱۰۵-۱۰۶.
۳. نسخه‌ای از کتاب صحاح اللغة به خط او، با تاریخ کتابت ۶۰۱ق، در کتابخانه المتحف العراقی به شماره ۱۴۰۳ نگهداری می‌شود (المخطوطات اللغویة فی مكتبة المتحف العراقی، ص ۹۱)؛ تصویری از آن در موسسه کاشف الغطاء العامة به شماره ۶۸۳۷ است.

نسخه به خط نسخ، شامل ۲۱۳ برگ، و هر برگ ۱۳ سطر دارد. ظاهراً چند برگ دچار آسیب پارگی از وسط شده (برگ ۱۹۷ تا ۲۰۴) که تعمیر شده و در چند جا، عبارات خط وسط بازنویسی شده است؛ یک برگ نونویس دارد (برگ ۲۰۳)؛ و در اثر صحافی مجدد، اندکی جا به جایی برگ‌ها در اواخر نسخه پیش آمده است.

چند یادداشت مالکیت از صاحبان بعدی نسخه در برگ عنوان آن نگاشته شده است؛ یک یادداشت قدیمی از «عبدالله بن علی بن سوید بن سلیمان (؟)»؛ و یک یادداشت متأخر از «شیخ علی بن شیخ محمد حسین» دارد که نوشته آن را از پدرش به ارث برده، و در ذیل آن ظاهراً مهری از او است. در سمت چپ برگ عنوان، چند تملک دیگر هم بوده که در اثر وصالی از بین رفته است؛ (تصویر ۵). در برگ اول نسخه نام «محتشم السلطنه» آماده که احتمالاً منظور میرزا حسن خان اسفندیاری (م ۱۳۲۳ ش)، از دولتمردان برجسته دوره قاجار، است. در پایان کتاب یک یادداشت نظر و مطالعه نوشته شده که البته نام صاحب آن واضح نیست.

اهمیت این نسخه جدا از آنکه کاتب آن شخصی ادیب و فاضل بوده، آن است که حداقل دوبار قرائت و سماع شده است. یک بار آن در سال ۶۳۲ق توسط شخصی به نام «نورالدین محمد» بر عالمی به نام «عبدالعزیز بن علی بن احمد بن الحسین بن علی بن حدیده» قرائت شده و او گواهی قرائت و اجازه‌ای در پایان نسخه برای او نوشته است.^۱

اجازه نجیب‌الدین یحیی بن أحمد ابن سعید الهذلی الحلّی به محمد بن ابی‌الرضا العلوی نکته با اهمیت آنکه این نسخه توسط محمد بن حسن بن ابی‌الرضا علوی بر عالم نامور نجیب‌الدین یحیی بن احمد ابن سعید الحلّی (۶۰۱ - شب عرفه ۶۹۰) قرائت شده و

۱. متن اجازه به این صورت است: «قرأ علیّ الولد الأعزّ النجیب نورالدین محمد بن طای برس بن عبدالله مملوک الخدمة الشریفة المقدسة النبویة للامامته المستنصر بالله (صلوات الله علیها)، هذه المقامات الخمسین والخطبة من حفظه فی مجالس آخرها السبت السادس عشر من صفر من سنة إثنی وثلاثین وستمائة ورویتها له عن شیخی أبی المعالی محمد بن أبی الفرج بن معالی الفقیه الموصلی (رحمه الله تعالی)، عن ترکانشاه بن محمد بن ترکانشاه، وعن ابن عبدالقاهر خطیب الموصل کلاهما، عن منشئها أبی محمد القاسم بن علی الحریری (رحمه الله تعالی)، وکتب محمد بن عبدالعزیز بن علی بن أحمد بن الحسین بن علی بن حدیده فی التاريخ المتقدم (؟)»

سپس فرزند او با املاء پدرش نجیب‌الدین، یک اجازه‌ای برای ابن ابی‌الرضا بر برگ عنوان آن به این صورت نگاشته است:

«قرأ عليّ السيد الأجل الأوحد العالم الفاضل الحسيب النسيب صفى الدين مُحَمَّد بن السيد السعيد عزالدين الحسن بن أبى الرضا العلوى (العمرى أحسن الله توفيقه)، هذا الكتاب وهو كتاب المقامات الحريرية من أوله إلى آخره، قراءة صحيحة مهذبة تشهد بفهمه وتوذن بعلمه وشرحت له ما أشكل عليه من غوامضه، فأجده وأعياناً (؟)، وضبطه حافظاً، وأجزته أننى قرأته على شيخنا السعيد مهذب الدين محمد بن كرم المقرئ النحوى بالحلة - حماها الله تعالى -، فى سنة سبع عشر وستمائة (؟) وأخبرنى أنه قرأها على القاضى أبى الفتح محمد بن احمد بن المندائى الواسطى، وأخبره بها [عن أبيه¹] عن المصنف أبى محمد القاسم بن على الحريرى -رحمة الله عليهم أجمعين-، كتبه محمد بن يحيى بن أحمد بن يحيى بن الحسن بن سعيد الهذلى الحلّى عن إملاء والده طول الله عمره، فى شهر ربيع الآخر سنة أربع...» (تصوير ۵)؛ متأسفانه تاريخ اجازه در نسخه واضح نیست (شاید ۶۸۴ ق است).

همچنین یک إنهاء در پایان نسخه با إملاء نجیب‌الدین، توسط فرزندش به این صورت نگاشته شده است: «أنها أحسن الله توفيقه قراءة وشرحاً وسماعاً نفعه الله وإتانا به بمحمد [واله]، كتبه محمد بن سعيد عن إملاء والده طول الله عمره» (تصوير ۳). یک إنهاء دیگر بدون نام با عبارت «إنتهت قرأته إلى هنا وفقه الله لمراضيه» است که شاید از يحيى بن سعيد الحلّى باشد.

آشنایی با رجال طریق روایت کتاب المقامات

۱. مُجيز در اینجا يعنى فقيه نامور نجيب‌الدین يحيى ابن سعيد الحلّى مشهورتر از آن است که به شرح حال او اشاره گردد. اما مناسب است درباره فرزند فاضل و عالم او، محمد بن يحيى که اجازه و إنهاء بالا به خط او است، در ادامه سخن گفت.

اطلاعات اندکی درباره او وجود دارد. او همانند نسخه پیشین، کاتب اجازه کتاب معالم العلماء با املاء پدرش، برای عبدالکریم بن طاوس بوده است.^۲ او از شاگردان محقق حلّى

۱. عبارت داخل کروشه افزوده نگارنده است؛ ظاهراً نام او به سهو، از قلم مُجيز افتاده است.

۲. صورت اجازه يحيى بن سعيد با املاء او و خط فرزندش محمد، در ذى القعدة ۶۸۶ ق در ابتدا برخى از نسخه‌هاى معالم العلماء، وجود دارد (کتابخانه آيت الله مرعشى شماره ۶۸۷۷، و دانشگاه تهران، عکسى ۳۵۲۰ ف، و دایرةالمعارف بزرگ اسلامى، عکسى ۲۱۴۳).

(۶۰۲-۶۷۶) بوده است.^۱ تاج‌الدین ابن معیة (م ۷۷۶) در شمار مشایخ خود از «الشیخ الفقیه صفی‌الدین محمد بن سعید» نام برده است (بحارالانوار، ج ۱۰۷، ص ۱۷۵؛ ج ۱۰۹، ص ۸؛ ج ۱۰۸، ص ۱۵۳: «الشیخ صفی‌الدین محمد بن الشیخ نجیب‌الدین یحیی بن سعید»). همچنین علی بن احمد المزیدی (م ۷۵۷) و علی بن احمد بن طراد المطارآبادی (م ۷۶۲) نیز از راویان او بوده‌اند (بحارالانوار، ج ۱۰۷، ص ۱۰۷؛ ج ۱۰۸، ص ۴۴، ۱۵۷؛ ج ۱۰۹، ص ۱۰؛ طبقات اعلام الشیعه، ج ۵، ص ۱۳۳، ۱۸۷). در تئمة کتاب الرجال از بهاء‌الدین نجفی، نام او به صورت «الشیخ صفی‌الدین محمد بن یحیی بن سعید» آمده است (برگ اب). شیخ حرعاملی در یکجا از «الشیخ صفی‌الدین محمد بن نجیب‌الدین محمد بن یحیی ابن سعید الحلّی؛ کان فاضلاً عالماً، یروی عنه ابن معیة»، و چند صفحه بعد از «الشیخ صفی‌الدین محمد بن نجیب‌الدین یحیی بن سعید؛ فاضل جلیل، یروی عنه ابن معیة. تقدم ابن نجیب‌الدین محمد بن یحیی - فتامل» نام برده است.^۲

اهمیت این طریق آن است که نشان می‌دهد روایت آن نه بر اساس یک اجازه عام، بلکه در سنت قرائت و سماع کتاب تا مؤلف بوده است. همانطور که در بخش اجازات محمد ابن ابی‌الرضا به ابن ابی‌المعالی دیدیم، او در بیان طرق خود در روایت المقامات حریری، یکی از طرق خود را مانند این اجازه، به روایت ابن‌المنذائی آورده است: «... کتاب المقامات الحریریّة من أوله إلى آخره قراءة خالیة من الوهم حالیه بجواهر الفهم، وأجزت له روايته عتی عن الشیخ الفقیه السعید نجیب‌الدین یحیی بن سعید (قدس الله روحه)، عن الشیخ المقری النحوی مهذب‌الدین أبی نصر محمد بن کرم، عن القاضي أبی الفتح محمد بن أحمد بن المنذائی الواسطی، عن والده، عن المصنّف؛ ...»؛ در نتیجه می‌توان گفت وجود تعبیر «عن» در یک طریق، لزوماً به معنای اجازه عام نیست و بعضاً مانند این نمونه بر اساس قرائت یا سماع بوده است.

اطلاع دیگر درباره او آنکه نسخه‌ای از کتاب‌النهاییه شیخ طوسی در کتابخانه مجلس به شماره ۲۷۲۷ موجود است که توسط محمد بن اسماعیل الهرقلی در ۶۹۹ق کتابت شده است، و سپس بر محمد بن یحیی بن احمد الحلّی قرائت شده و او دو‌ینهاء قرائت در پایان جزء اول و دوم آن به ترتیب در جمادی‌الآخر ۶۹۹، و ششم ربیع‌الاول ۷۰۰ نگاشته است. در حواشی آن نشان‌های بلاغ دارد.

۱. بحارالانوار، ج ۱۰۷، ص ۱۰۷، ج ۱۰۸، ص ۴۴، ۱۵۷؛ ج ۱۰۹، ص ۱۰. در اجازه شهید ثانی آمده: «... صفی‌الدین محمد بن یحیی بن سعید عن عمّه المحقق نجم‌الدین» (ج ۱۰۸، ص ۱۵۷)، در اینجا از محقق حلّی به عنوان عمومی او نام برده در صورتی که محقق حلّی پسر عمومی پدرش بوده است!

۲. امل‌الامل، ج ۲، ص ۲۷۴، ۳۰۴. او در جایی دیگر از «الشیخ صفی‌الدین محمد بن سعید؛ فاضل جلیل من تلامذة المحقق» نام برده که ظاهراً همو باشد (همان، ج ۲، ص ۲۷۴).

۲. محمد بن یحیی بن کرم الحلّی (م ۶۵۳)، عالم و ادیب امامی و از مشایخ اجازه تعدادی از کتب ادب بوده است. ابن کرم از مشایخ اجازه دو عالم برجسته امامی اهل حلّه، نجیب الدین یحیی ابن سعید و سدیدالدین یوسف بن مطهر حلّی (م ۶۷۷) بوده است. علامه حلّی به واسطه پدرش کتب و روایات او را نقل کرده است. نام ابن کرم در طریق به تعدادی از کتب ادیبان، نحویان و لغویان متقدم دیده می شود.^۱

۳. ابوالفتح محمد بن احمد ابن المندائی (الماندائی)، از خانواده‌ای اهل علم و قضاوت، اهل واسط عراق بوده است، او از مشایخ کوفه، بغداد و واسط سماع داشت. ابن دبیشی (م ۶۳۷) که او را در بغداد ملاقات کرده و از او سماع داشته، درباره او می نویسد: «...وكان فهما، حسن المعرفة، جيد الأصول، صحيح النقل، جيد الخط والضبط، متيقظا، مراجعا للأصول فيما يشكل ويختلف فيه. حدّث بالكثير، وبارك الله له في العمر والرواية حتى صار أسند اهل زمانه، وقصده الطلبة من الآفاق، وانفرد برواية أشياء لم يشركه فيها غيره».^۲ نام او و پسرش «علی» در اجازه علامه حلّی به بنی زهره در طریق به تعدادی از کتاب های ادب و لغت، و چند کتاب حدیثی اهل سنت آمده است.^۳ در اجازه علامه حلّی به بنی زهره از طریق پدرش از فخار بن معد و او از ابن المندائی دارد: «... و من ذلك جميع مصنفات أبي محمد القاسم بن علي الحريري البصري صاحب المقامات الخمسين، بالإسناد عن القاضي محمد بن أحمد المندائي، عن أبيه عن الحريري المصنف...»^۴ که نشان می دهد ابن المندائی از طریق پدرش ابوالعباس احمد^۵ از حریری، کتاب مقامات را روایت کرده است.

نشان های بلاغ: بلاغ های قرائت یا سماع می تواند نشان دهنده تعداد جلسات قرائت کتاب باشد؛ پنجاه نشان بلاغ، در حواشی نسخه با عبارات: «بلغ قراءة أیده الله» (برگ

۱. درباره او و برادرش رجوع شود: رسول جزینی، «الأديبان أبو نصر محمد بن يحيى بن كرم الحلّي وأخوه حسن بن يحيى بن كرم»، که در مجله المحقق (مركز العلامة الحلّي) در دست انتشار است.

۲. ابن دبیشی، ذیل تاریخ مدینه السلام، ج ۱، ص ۲۱۴-۲۱۷؛ منذری، التكملة، ج ۲، ص ۱۵۷-۱۵۸؛ ذهبی، سیر اعلام النبلاء، ج ۲۱، ص ۴۳۹.

۳. بحارالانوار، ج ۱۰۷، ص ۷۹-۷۲، ۸۶-۸۸، ۸۸-۸۸، ۹۵-۸۸؛ همچنين بحارالانوار، ج ۱۰۹ (اجازه صاحب معالم)، ص ۵۱، ۵۲.

۴. برای اطلاع بیشتر درباره او رجوع شود: رسول جزینی، «نقش اجازات در تعاملات علمی عالمان شیعه و اهل سنت: محمد بن احمد بن بختيار ابن المندائي و فخار بن معد الموسوي» در حال انتشار

۵. درباره او نک: منذری، التكملة لوفيات النقلة، ج ۳، ص ۳۵۳

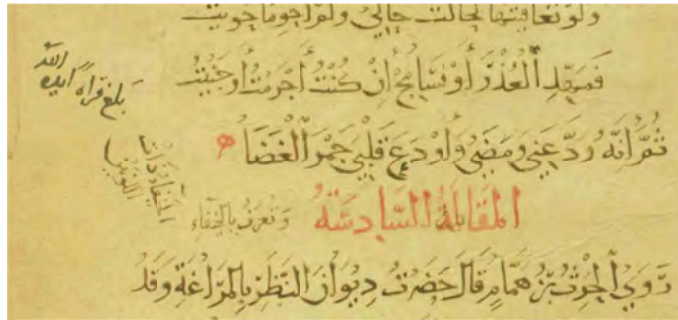
۴ الف، ۷ الف، ۹ ب، ۱۹ الف، ۲۳ الف، ۲۸ ب، ۳۲ ب، ۴۴ الف، ۴۷ الف، ۴۹ الف، ۵۷ الف،
 ۶۰ الف، ۶۵ الف، ۶۸ الف، ۷۱ ب، ۷۵ الف، ۷۸ الف، ۸۳ ب، ۹۰ ب، ۹۳ ب، ۹۷ الف، ۱۰۴ ب،
 ۱۰۷ ب، ۱۱۳ الف، ۱۱۶ الف، ۱۱۸ ب، ۱۲۷ ب، ۱۳۰ الف، ۱۳۵ الف، ۱۳۷ الف، ۱۴۱ ب،
 ۱۴۶ الف، ۱۴۸ الف، ۱۵۲ ب، ۱۵۶ الف، ۱۶۱ ب، ۱۶۵ ب، ۱۷۲ الف، ۱۹۲ الف، ۱۹۵ ب،
 ۱۸۵ ب، ۱۸۰ الف، ۲۰۱ الف، ۲۰۴ ب)، و «بلغ قرآه ایده الله بتوفیقه» (برگ ۱۲ الف، ۳۹ الف)، و
 «بلغ قرآه وفقه الله» (برگ ۳۵ ب، ۵۳ ب)، و «بلغ قرآه وفقه الله لمراضیه» (برگ ۱۵ ب، ۲۶ الف)
 دارد. این بلاغ‌ها به استثناء پنج مورد همگی در پایان هر مقامه کتاب آمده است. به نظر
 می‌رسد این بلاغ از یحیی ابن سعید الحلّی، و شاید به خط فرزندش باشد (نمونه بلاغ در
 تصویر ش ۴).

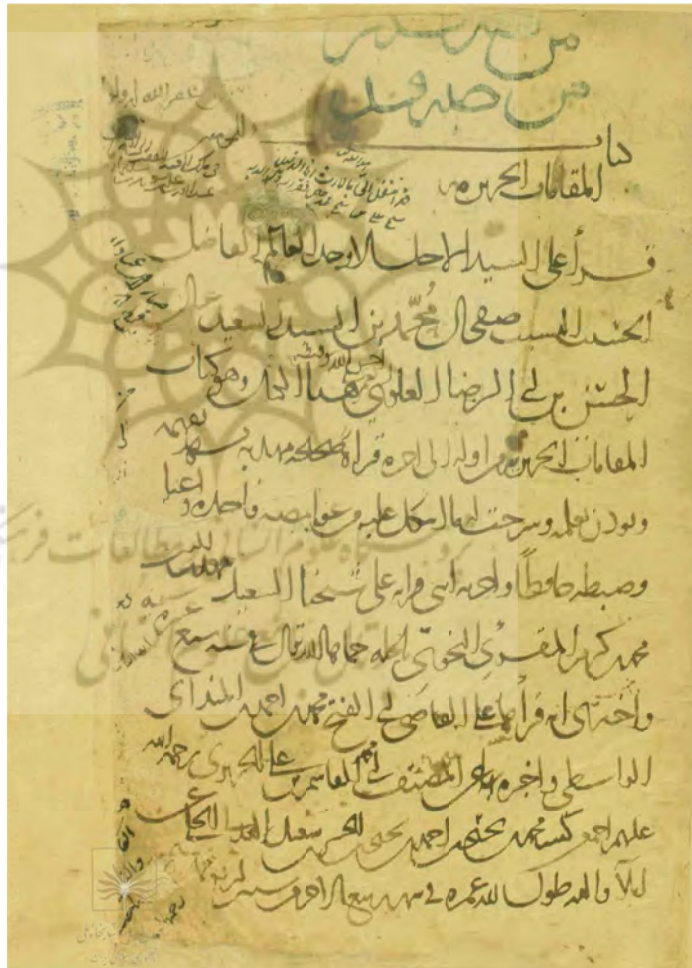
۲۱۸

آینه پژوهش | ۲۰۹
 سال ۳۵ | شماره ۵
 آذر و دی ۱۴۰۳

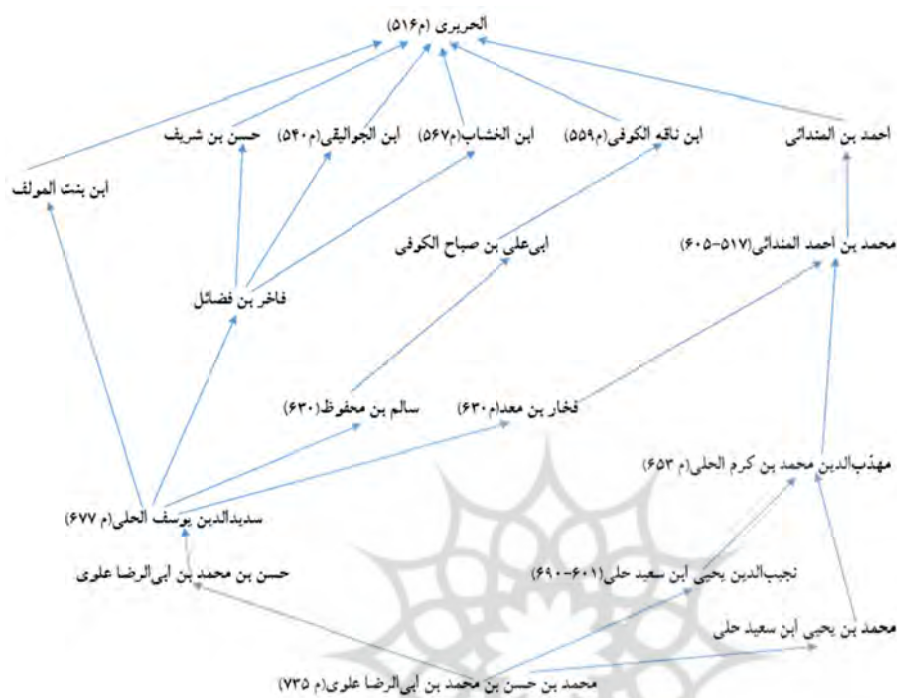
تصویر (۳): انجامة المقامات حریری (کتابخانه ملی ایران ش ۱۳۶۳): در ذیل آن إنهاء یحیی ابن سعید الحلّی به خط فرزندش «محمد»

تصویر (۴): (احتمالاً) «بلاغ قرائت» یحیی ابن سعید الحلّی یا فرزندش «محمد»

تصویر (۵): اجازه کتاب مقامات حریری توسط یحیی ابن سعید الحلّی (با املاء او و خط پسرش) برای محمد بن ابی الرضا

نودار(۱): طريق ابن ابى الرضا علوى به كتاب مقامات حربرى

۲. اجازة كتاب الفصيح و شرح الفصيح

نسخه‌ای شامل کتاب الفصیح تألیف ثعلب (۲۰۰-۲۹۱) و شرح آن از همو، به همراه چند رساله و مجموعه اشعار به تاریخ کتابت ۱۰۹۱ق در کتابخانه آیت الله مرعشی در یک مجموعه به شماره ۶۶۸۷ موجود است.^۱ این مجموعه از روی نسخه/نسخه‌های که در کتابخانه حرم امیرالمومنین (ع) در نجف بوده، کتابت شده است؛ در آن نسخه الفصیح و شرح آن به خط منصور بن علی بن منصور الخازن با تاریخ کتابت در ماه محرم-صفر سال ۵۷۹ق بوده است (برگ ۶۵-۱۱۲).^۲ آن نسخه بعدها توسط مهدی بن محمد بن معد

۱. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه آیت الله مرعشی، ج ۱۷، ص ۲۴۶-۲۴۹

۲. کاتب بر برگ عنوان، صورت اجازة‌ای دیگر بر نسخه اساس را نقل کرده است: «ومما وُجد فی ظهر الکتاب المذكور المُخرج من الخزانة الشریفة ما هذا لفظه: «سمعتُ الرئیس الأجل الموفق، حارث بن مشرف بن إبراهیم (نفعه الله بالعلم) یقرأ کتاب الفصیح أجمع من هذه النسخة قراءة صحیحة وعارضته حین القراءة بأصل کتابی الذی قرأته علی (علیه)، الأجل العالم رضی الله عنهما عمید الرؤساء أبی منصور هبة الله بن حامد بن أحمد بن ایوب

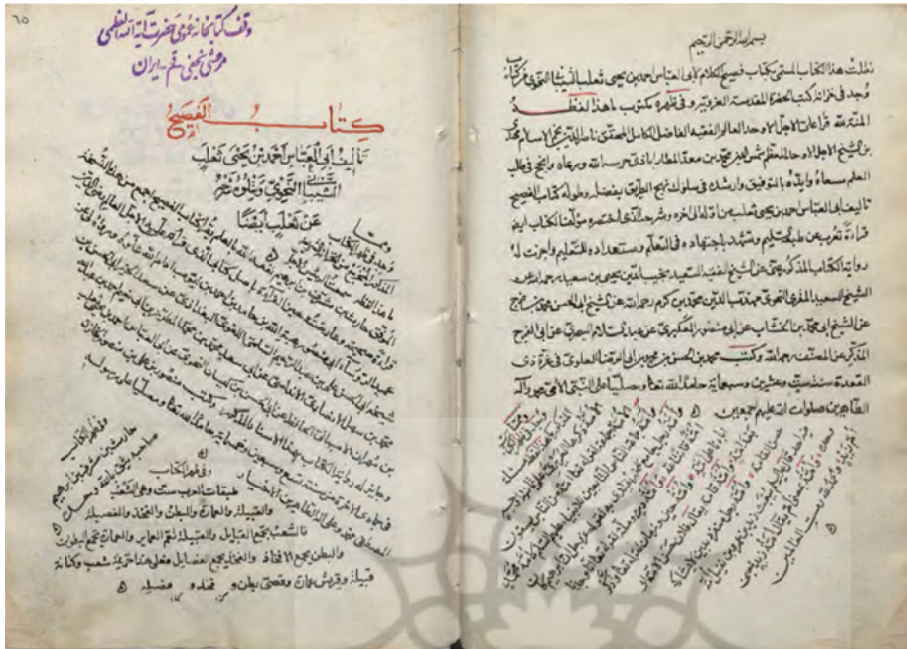
مطارآبادی بر محمد بن حسن ابن ابی‌الرضا علوی قرائت شده، و ابن ابی‌الرضا اجازه‌ای به تاریخ غره ذی‌القعده ۷۲۶ ق برای او نگاشته است. کاتب نسخه موجود (مرعشی ش ۶۶۸۷)، صورت آن اجازه را به این شکل نقل کرده است: «نقلتُ هذا الكتاب المسمى بكتاب فصیح الکلام لابی‌العباس احمد بن یحیی ثعلب الشیبانی النحوی من کتاب وُجد فی خزانه کتب الحضرة المقدسة الغروية، و فی ظهره مکتوب ما هذا لفظه:

المتة لله، قرأ عليّ الأجلّ الأوحّد العالم الفقيه الفاضل الكامل المحقق ناصرالدين نجم الاسلام مهدي بن الشيخ الأجلّ الأوحّد المعظم شمس الدين محمد بن معد المطارآبادي (حرسه الله ورعاه)، وأنجح في طلب العلم مسعاه، وأيده بالتوفيق، وأرشده في سلوك نهج الطريق بفضله وطوله، كتاب الفصیح تأليف أبي‌العباس أحمد بن يحيى ثعلب من أوله إلى آخره وشرحه الذي اختصره مؤلف الكتاب أيضا، قراءة تُعرب عن طبعه السليم، وتشهد باجتهاده في التعلّم واستعداده للتعليم، وأجزت له رواية الكتاب المذكور عتي عن الشيخ الفقيه السعيد نجيب الدين يحيى بن سعيد (رحمه الله)، عن الشيخ السعيد المقرئ النحوي مهذب الدين محمد بن كرم (رحمه الله)، عن الشيخ أبي‌الحسن محمد بن فرج، عن الشيخ أبي‌محمد بن الخشاب، عن أبي‌منصور العكبري، عن عبد‌السلام البصري، عن أبي‌الفرج المذکر، عن المصنف (رحمه الله)، وكتب محمد بن الحسن بن محمد بن أبي‌الرضا العلوي في غرة ذی‌القعده سنة ست وعشرين وسبعمائة، حامدًا لله تعالى ومصليا على النبي الامي محمد وآله الطاهرين صلوات الله عليهم أجمعين» (تصوير ۶).

۲۲۱

آينه پژوهش | ۲۰۹
سال ۳۵ | شماره ۵
آذر و دی ۱۴۰۳

۱. (أدام الله علوه) ورواه لي عن شيخه أبي‌الحسن علي بن عبد‌الرحيم السلمی اللغوی البغدادي عن سعد‌الخیر أبي‌الحسن بن محمد بن سهل الانصاری الاندلسی عن أبي‌سعد محمد بن محمد المطرز بن أبي‌نعيم أحمد بن عبد‌الله بن مهران الاصبهانی الحافظ عن أبي‌الحسن بن كيسان النحوی عن أبي‌العباس احمد بن يحيى ثعلب وجاميز له رواية الكتاب بهذا الإسناد المذكور، وكتب منصور بن علي بن منصور الخازن في جمادی الآخر من سنة تسع وسبعين وخمسائة حامدًا لله تعالى ومصليا على رسوله المصطفى وعلى آله الطاهرين الأخيار» (تصوير ۶).
۲. به احتمال بالا در اينجا تصحيفی رخ داده و ظاهرا در اينجا منظور ابوالحسين علی بن فرج السوراوی (زنده در ۶۲۵) است (درباره او نک موسوعة طبقات الفقهاء، ج ۷، ص ۱۶۶-۱۶۷ قس ص ۳۰۶-۳۰۷؛ همچنين بحارالانوار، ج ۱۰۷، ص ۱۹۹).
۳. منظور ابو محمد عبد‌الله بن احمد بن احمد ابن الخشاب (م ۵۶۷ ق)

تصویر (۶): صورت اجازات موجود بر کتاب الفصیح و شرح آن، در مجموعه کتابخانه آیه الله مرعشی شماره ۶۸۷

۲۲۲

آینه پژوهش | ۲۰۹
سال | ۳۵ شماره ۵
آرد و دی ۱۴۰۳

ه: محمد بن حسن بن ابی الرضا و اهتمام به نهج البلاغه

اهتمام و توجه به نهج البلاغه در میان محافل علمی شیعیان آن دوره را می توان از نسخه های کتابت شده و نام بزرگان در طریق و روایت نهج البلاغه به دست آورد.

در این قسمت دو نسخه ارزشمند از نهج البلاغه معرفی می شود که هر کدام بر محمد بن حسن ابن ابی الرضا قرائت شده است. با در نظر گرفتن این دو نسخه و بعلاوه اجازه ابن ابی الرضا به محمد ابن المعالی که در ضمن آن طُرُق اش به نهج البلاغه را بیان کرده (ببینید نمودار ۲)، می توان اهتمام او به تدریس و روایت آن را دریافت؛ و این تاییدی است بر آنچه ابن عنبه درباره او می نویسد: «کان یشار الیه بالأدب و معرفة کتاب نهج البلاغه»^۱.

نسخه ای ارزشمند از نهج البلاغه در کتابخانه آیت الله حکیم در نجف اشرف به شماره ۶۶۱ نگهداری می شود که توسط نجم الدین ابو عبد الله حسین بن اردشیر بن محمد

۱. عمده الطالب الکبری، ص ۵۷۸.

الطبری الاندرا اودی (الاندرواودی) در اواخر صفر ۶۷۷، در مقام صاحب الزمان در حله، کتابت آن به انجام رسیده است. کاتب آن را بر یحیی ابن سعید الحلّی (۶۹۰) قرائت کرده و ایشان اجازه‌ای بر برگ عنوان، و انهاء‌ای در پایان برای کاتب نوشته است. نسخه بعدها بر چند نفر دیگر از بزرگان قرائت شده است. افندی که این نسخه را دیده، گزارش داده که بر روی آن انهاء‌ای از محمد بن حسن بن ابی‌الرضا به صورت: «أنهاء أدام الله بقاء قراءة مهذبة، وكتب محمد بن أبي الرضا» بوده؛ که متأسفانه در نسخه کنونی این انهاء دیده نمی‌شود و ظاهراً از بین رفته است.^۱ این نسخه سابقاً به دقت توصیف شده و لذا از تکرار آن در اینجا خودداری می‌گردد؛^۲ اما باید اشاره کرد یکی از نکات مغفول در توصیف نسخه‌ها اشاره به نشان‌های بلاغ آن و به ویژه تفکیک و شناسایی صاحب هر بلاغ است. در حواشی این نسخه سه (و شاید چهار) نوع شکل بلاغ قرائت مختلف نگاشته شده، که یکی از آنان با عبارت «بلغ قراءة ایده الله» (برای نمونه برگ ۷ الف، ۹ ب، ۱۰ ب، ۱۱ الف، ۱۲ الف، ۱۳ الف، ...) است (ببینید تصویر ۱۲)؛ به احتمال بالا حدس می‌زنم این بلاغ اخیر از محمد بن حسن بن ابی‌الرضا است؛ در همانجا (تصویر ۱۲: نمونه دوم و سوم) یک بلاغ دیگر با جوهر کم رنگ‌تر نگاشته شده که حدس می‌زنم از یحیی ابن سعید الحلّی است.

نسخه‌ای ارزشمند و ناشناخته از نهج البلاغه (کتابخانه مجلس ش ۲۰۹ معزی)

از کتاب شریف نهج البلاغه نسخه‌های ارزشمند و مهمی باقی مانده، که هنوز بسیاری از آنان به شکل دقیق مطالعه و شناسائی نشده‌اند. در میان نسخه‌های اهدائی شیخ محمدکاظم معزی دزفولی به کتابخانه مجلس، نسخه‌ای ناقص از نهج البلاغه بوده که الان به شماره ۲۰۹ نگهداری می‌شود. نسخه فاقد تاریخ کتابت است اما کتابت آن را می‌توان در دهه‌های نخست قرن هشتم (حد اکثر قبل از سال ۷۳۵ ق) حدس زد. متأسفانه از نام کاتب این نسخه اطلاع نداریم ولی چه بسا در آینده بر اساس شباهت

۱. آقابزرگ و عبدالعزیز طباطبائی به این انهاء اشاره کرده‌اند؛ ولی نمی‌دانم آیا بر اساس گزارش افندی بوده یا اینکه در زمان آن دو، این انهاء بر نسخه وجود داشته است.

۲. افندی، ریاض العلماء، ج ۲، ص ۳۶-۳۷؛ طباطبائی، عبدالعزیز، «المبتقی من مخطوطات نهج البلاغه»، تراثنا العدد ۵، ص ۸۱-۷۹؛ احمد علی مجید الحلّی، مستدرک الذریعة، ج ۱، ص ۱۲۴-۱۲۰؛ همو، «نهج البلاغة (الأصل- الشروح- الردود) فی طریق الفهرسة» التنوع المعرفی فی التراث العلوی المخطوط، ص ۲۳۲-۲۳۵.

خط، بتوان او را شناسائی کرد؛ اما به هر حال شواهد نشان می‌دهد کاتب شخصی فاضل و عالم بوده و نسخه توسط او یا صاحبان بعدی در مجالس اهل علم، قرائت و سماع، و تصحیح شده است. می‌توان حدس زد نسخه در عراق (شاید در حله یا بغداد) کتابت، و قرائت شده است.

در برگ میان دو جزء آن، سه یادداشت تملک متاخر از سیدخلف بن سید عبدالله؛ و رفیع‌الدین حسین طباطبائی^۱ در سال ۱۰۰۴ق؛ و نجم بن عبدالمهدی بن شیخ احمد دارد.

نسخه آسیب فراوان دیده و کاغذهای آن آب دیده، و وصالی شده است. خط آن نسخ زیبا و مشکول، شامل ۱۶۰ برگ، و در هر برگ ۱۵ سطر دارد.^۲ عناوین و نشانه‌ها به سنگرف؛ و دانگ قلم عناوین خطبه‌ها و نامه‌ها کمی درشتتر از متن است.

نسخه کامل نیست و افتادگی فراوان در بخش خطب و نامه‌ها دارد و فاقد بخش کلمات قصار است؛ در هشت برگ اول آن، از هر برگ کمتر از نیمی از آن بیشتر باقی نمانده است. ترتیب برگ‌های نسخه به هم ریخته، و در هیئت موجود به ترتیب از ابتدا شامل خطبه ۱۰۳ تا ۲۲۲ (برگ ۱۱ الف تا ۱۰۰ ب)، خطبه ۶۷ تا ۷۲ (برگ ۱۰۱ الف تا ۱۰۲ ب)، خطبه ۷۶ تا ۱۰۰ (برگ ۱۰۳ الف تا ۱۲۶ ب)، خطبه ۴۹ تا ۵۲ (برگ ۱۲۷)، نامه ۳۱ تا ۴۵ (برگ ۱۲۸ الف تا ۱۳۶ ب)، خطبه ۵۶ تا ابتدا ۶۷ (برگ ۱۳۷ الف تا ۱۳۹ ب)، و واسط نامه ۵۳ تا پایان بخش نامه‌ها (برگ ۱۴۰ الف تا ۱۵۳ ب) است.

جزء بندی: تعدادی از نسخه‌های نهج البلاغه به دو جزء تقسیم شده، که البته در محل آن اختلاف دارند. این نسخه هم در دو جزء است و همانند بیشتر نسخه‌های دوجزئی، جزء اول با خطبه قاصعه پایان می‌یابد و جزء دوم با خطبه همام شروع می‌شود.

ترتیب خطبه‌ها: یکی از اختلافات نسخه‌های نهج البلاغه، اختلاف در ترتیب خطبه‌ها است؛ به اجمال باید گفت سه ترتیب متفاوت در بخش خطب نسخ نهج البلاغه دیده

۱. تقی‌الدین کاشی از «میر رفیع‌الدین حسین»، از بزرگان سادات طباطبائی نام برده که در سال ۱۰۱۰ق او را ملاقات کرده، و شرح حال و نمونه اشعار او را نقل کرده است (خلاصه الاشعار (بخش کاشان)، ص ۲۲۱-۲۲۳)؛ که احتمالاً همو باشد.

۲. صادقی، محسن، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس (مجموعه اهدائی شیخ محمدکاظم معزی)، ج ۳۹، ص ۱۲۹

می‌شود؛ ترتیب خطبه‌ها در بیشتر نسخه‌های کهن و برخی چاپ‌ها (مانند فیض الاسلام) به این شکل است که از خطبه «الحمد لله الذی لاتدرکه الشواهد...» (برابر با خطبه ۱۸۵ در چاپ صبحی صالح) تا خطبه قاصعه (برابر با خطبه ۱۹۲ صبحی صالح)، در اواخر بخش خطب بعد از خطبه «قاله وهو یلی غسل رسول الله (ص) و تجهیزه: ...» (برابر با خطبه ۲۳۵ صبحی صالح) و قبل از بخش زیادات (خطبه ۲۳۶ تا ۲۴۱) قرار گرفته‌اند؛ اما یک ترتیب متفاوت با آن در برخی نسخه‌های کهن و متاخر، مطابق چاپ‌های رایج و متداول امروزی است (چاپ صبحی صالح یا عبده)، و این نسخه محل گفتگو نیز همین ترتیب اخیر را دارد.

علائم و نشان‌ها: اگر کلمه‌ای با حروف مختلف نزدیک به هم (مانند «ن»، «ت»، «ث» و «ب») یا «ف» و «ق» یا حرفی با دو حرکت متفاوت گزارش شده، هر دو حرکت را نوشته و کلمه «معا» را روی آن برای تذکر این نکته افزوده است. او با این کار، دو حرکت متفاوت برای یک حرف را نشان داده و ظاهراً خواسته با این کار هر دو ضبط را به نحوی موجه و صحیح بداند («معا»: مانند برگ ۷ب، ۹الف، ۱۰الف، ۱۱الف، ۱۲ب، ...).

او از حرف اختصاری «خ» برای نشان دادن نسخه بدل‌ها، و از علامت تصحیح کلمات به صورت «صح» بهره برده است. تعدادی از اختلاف نسخ با حرف «ص» در حاشیه‌ها (مانند برگ ۱۷، ۱۸ب، ۲۰ب، ۲۲ب، ۲۳ب، ۲۴الف، ۲۴ب و ...) نشان داده شده است.

در نسخه از علامت «قصر» برای نشان دادن مقصور بودن کلمه (برگ ۱۱۲الف، ۴۹ب، ۵۲الف، ۶۹ب، و ...) و از «خف» برای نمودن تخفیف کلمه (برگ ۴۶الف، ۵۱الف، ۵۳ب، ۵۴ب، ۶۳ب، ۷۰الف و ...) استفاده کرده است. برخی علائم پیشین به رنگ قرمز است. از علامت برای نشان دادن پایان عبارات استفاده شده است.

ویژگی‌های رسم و ضبط آن: از امتیازات مهم نسخه آن است که کاتب تقریباً همه حروف را مشکول کتابت کرده و این کار و نقطه‌گذاری حروف به دقت و وضوح انجام شده است.

حرف الف زینت، در افعال نوشته نشده است. در تمام موارد موجود نسخه کنونی، «هولاء» به صورت «هاولاء» نوشته شده است (برگ ۷ب، ۴۸ب، ۴۹الف، ۱۲۳ب، ۱۳۱ب،

۱۳۴ الف). از نمونه‌های جالب و البته محدود، نگارش حرف «آ» به شکل «أ» است مانند کلمه «القرآن» که در یکجا به شکل «الْقُرْآن» (برگ ۳۸ الف)، و کلمه «آله» که در چندجا به شکل «أَلْه» (برگ ۱۰۱ الف، ۱۳۷ الف، ۱۳۷ ب) و کلمه «آرائه» در یکجا به صورت «أَرَايَه» (برگ ۱۱۱ ب) و «مرآة» به شکل «مَرَأَة» (برگ ۴۶ الف) نگاشته شده است. در یک مورد هم «هذین» به شکل «هاذین» کتابت شده است (برگ ۷۳ ب).

عبارت «وايم الله» با همزه وصل کتابت شده؛ و «اولئك» به صورت «اوليك». نام معاویه در همه جا به صورت «معویه» نوشته شده است.

قبل از ذکر یک ویژگی دیگر رسم، مقدماتاً باید گفت حرف الف در کلمه «الشام» در لغت عرب به چهار شکل آمده است، که کاتب در این نسخه به شکل «الشَّام» (لغة الهمز و السكون) نوشته است (مانند برگ ۴ الف، ۲۴ ب، ۲۵ ب، ۹۱ الف، و ...). ویژگی دیگر آنکه کاتب ضمائر «وَهُوَ»، «وَهِيَ»، «فَهُوَ»، «فَهِيَ» را با سکون الهاء نوشته است؛ همچنین در هنگام التقاء الساكنين، بخصوص در حرف میم، حرف اول با کسره آمده است (مانند: «بهم العهود»، «بهم الغایات» (برگ ۱۱۳ ب)، «مفاصلهم المحتجبة»، «فيهم الوسائوس» (برگ ۱۱۷ ب)، «بهم الحال» (برگ ۸ الف)، «بهم الموعود» (برگ ۲۹ الف، ۱۱۳ الف)، «فيهم الغيبة» (برگ ۹۴ ب)، «فيهم استثثار»؛ بعد از این مقدمه کوتاه باید گفت این سه شیوه ضبط اخیر، مشابه ضبط نهج البلاغه ابن سکون است.^۱

نسخه مقابله و تصحیح شده، و اختلاف صورت ضبط‌های متفاوت و اختلاف نسخ برخی کلمات، در حاشیه نگاشته شده است. تعدادی از این اختلافات بیشتر با عبارت: «بخطه ...» (برگ ۱۱۴ الف، ۱۴ ب، ۲۳ الف، ۲۴ الف و ...)، و گاه با عبارات: «بخطه أصل فی أُخری» (برگ ۱۰ الف، ۷۴ الف)، «بخطه فی أُخری» (برگ ۱۹ ب، ۲۱ ب، ۶۴ ب، ۶۶ الف)، «بخطه فی نسخة أُخری» (برگ ۳۶ الف، ۶۵ ب)، «بخطه أصل فی أُخری» (برگ ۴۵ ب،

۱. قیس بهجة العطار، نهج البلاغة مع ضبط الأديب علی بن محمد ابن السكون، مقدمه تحقیق، ص ۲۰-۲۱. استاد قیس العطار درباره شیوه سوم می نویسد: «إن منهج نسخة ابن کرم-ونسخة ابن الحداد، وبالتمع لها ضبط ابن السكون- کسر الحرف الساکن الاول- خصوصاً المیم باعتبارها کثرتها فی موارد النهج- عند التقاء الساکنین... مع أن الرأی السائد هو ضمها بناء علی أن هذه المیم مضمومة فی الاصل فتعود الی أصلها؛ والکسر جائز هنا بناء علی الاتباع عند التقاء الساکنین».

۱۲۵ب)، «بخطه فی نسخه آخر اصل» (برگ ۱۴۴ الف)، «بغیر خطه» (برگ ۱۱۶ ب) آمده است که احتمال دارد ضمیر در همه آنان به سیدرضی می‌گردد؛ البته فقط در یک مورد عبارت تصریح «بخط الرضی» (برگ ۷۲ ب) آمده است.

نسخه حواشی توضیحی اندکی دارد. یکجا در ذیل معانی یک واژه «..قال میثم» دارد؛ همچنین در ابتدا خطبه ۲۰۲ (مطابق صبحی صالح) در حاشیه نوشته شده: «اول الجزء الرابع من الشرح» (برگ ۸۹ ب)، و همچنین در ابتدا خطبه ۹۹: «اول الجزء الثالث من الشرح» (برگ ۱۲۵) است که مطابق با مصباح السالکین (شرح نهج البلاغه) از ابن میثم بحرانی (زنده ۶۸۷) است.

قرائت نهج البلاغه بر محمد بن حسن بن ابی الرضا

اما نکته با اهمیت مرتبط با موضوع مقاله آن که در پایان جزء اول، یک إنهاء با این عبارت نگاشته شده است: ^۱ «أنهی هذا الجزء قراءة من...شاهدة بفضله أدام[الله] توفيقه، كتبه محمد بن الحسن بن ابی الرضا» (برگ ۸۰ الف) (تصویر ۹)؛ هرچند نام کامل صاحب إنهاء در تصویر نسخه واضح نیست ولی ظاهرا او همان محمد بن حسن بن ابی الرضا العلوی است؛ جدا از آنکه بخشی از حرف «ض» در ابتدا نام جد او، در نسخه قابل تشخیص است، شباهت خط إنهاء با اجازات پیشین به خط او، تاییدی بر آن است (تصویر ۹ قس تصویر ۱).

در حواشی نسخه دو بلاغ قرائت مختلف با دو خط متفاوت، دیده می‌شود که نشان می‌دهد نسخه حداقل دوبار قرائت و سماع شده است. یک بلاغ با عبارات: «بلغت قرأته وتصحيحه أیده الله تعالی» (برگ ۱۱ ب)، ۱۱۵ الف، ۲۰ الف، ۳۱ الف، ۳۴ الف، ۴۱ الف، ۴۷ الف، ۵۵ الف، ۶۰ الف، ۶۱ ب، ۶۶ ب، ۸۰ الف، ۸۶ الف، ۹۰ الف، ۹۵ الف، ۱۰۰ ب، ۱۰۳ الف، ۱۰۹ ب، ۱۲۱ ب، ۱۳۸ ب، ۱۳۹ الف، ۱۴۲ ب، ۱۴۶ الف)، و «بلغت مقابلهه وتصحيحه أیده الله تعالی» (برگ ۲۴ ب) (برای نمونه بلاغ ببینید تصویر شماره ۱۰) دارد؛ و اما بلاغ دوم با عبارات: «بلغ قراءة أیده الله» (برگ ۱۳ الف، ۱۱۶ الف، ۱۸ ب، ۲۱ ب، ۲۶ الف، ۲۹ ب، ۳۲ الف، ۳۶ الف، ۴۲ الف، ۶۰ الف، ۶۴ الف، ۶۶ ب، ۶۹ الف، ۷۴ الف، ۸۶ الف،

۱. در فهرست کتابخانه مجلس، در توصیف آن به این إنهاء اشاره نشده است.

۹۵ الف، ۱۰۰ ب، ۱۰۲ ب، ۱۰۴ الف، ۱۰۷ ب، ۱۰۹ ب، ۱۱۲ الف، ۱۱۶ ب، ۱۱۷ الف، ۱۲۱ ب، ۱۲۵ الف، ۱۲۷ الف، ۱۳۰ الف، ۱۳۴ الف، ۱۳۹ ب، ۱۴۲ ب، ۱۴۵ الف، ۱۵۰ ب، و «بلغ آیده الله» (برگ ۲۴ ب، ۴۸ الف، ۵۶ الف) است (ببینید تصویر شماره ۱۱).^۱ در هشت جا، محل این دو بلاغ مختلف در حاشیه یکسان است (مانند تصویر شماره ۱۰، ۸)؛ طبعا انتظار است یکی از این دو بلاغ از ابن ابی الرضا العلوی باشد که بنظر راقم این سطور، ظاهرا بلاغ دوم از او است. این بلاغ شباهت زیاد با یک نوع از بلاغ‌های آمده در نهج-البلاغه کتابخانه آیه الله الحکیم و همچنین نشان بلاغ در مجموعه ۶۲۴۸ دانشگاه تهران دارد، که در این دو نسخه اخیر هم احتمالا از او باشد (مقایسه کنید تصاویر ۱۱، ۱۲، ۱۳).

در پایان باید اذعان کرد این نوشتار همچنان نیازمند جستجو، تامل و دقت بیشتر است؛ و از پژوهشگران و خوانندگان محترم درخواست دارم اشتباهات و نکات تکمیلی درباره آن را به نگارنده تذکر و یادآوری کنند.

۱. البته شیوه نگارش این بلاغ‌های نوع دوم، ظاهرا خود دو شکل است و اندک تفاوتی در شکل به ویژه در نگارش حرف «ه» در کلمه «الله» دارند (ببینید تصاویر ۱۱)؛ اگر این اختلاف جزئی به علت تنوع نگارش از صاحب بلاغ نبوده، باید خود این بلاغ را از دو نفر مختلف دانست.

تصویر (۷): نهج البلاغه (کتابخانه مجلس ش ۲۰۹ معزی)

۲۲۹

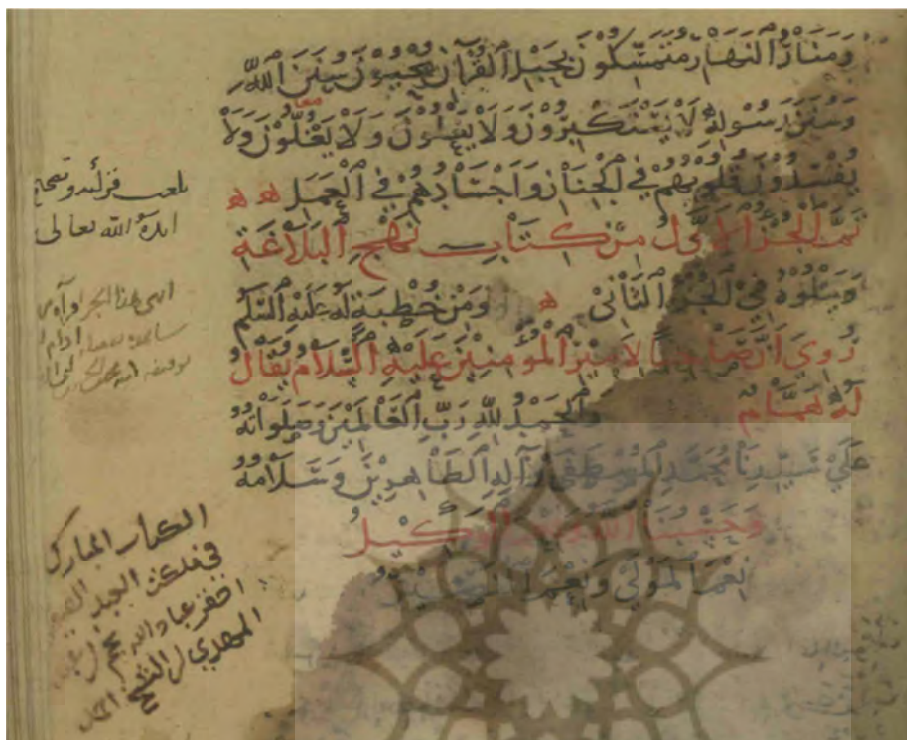
آینده پژوهش | ۲۰۹

سال ۳۵ | شماره ۵

آذر و دی ۱۴۰۳

تصویر (۸): نهج البلاغه (کتابخانه مجلس ش ۲۰۹ معزی)

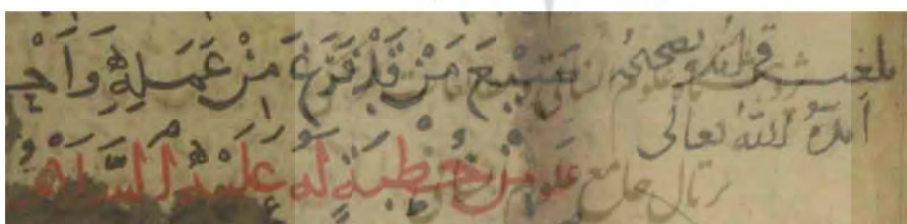
تصویر (۹). پایان جزء اول در نهج البلاغه (مجلس ش ۲۰۹ معزی)

۲۳۰

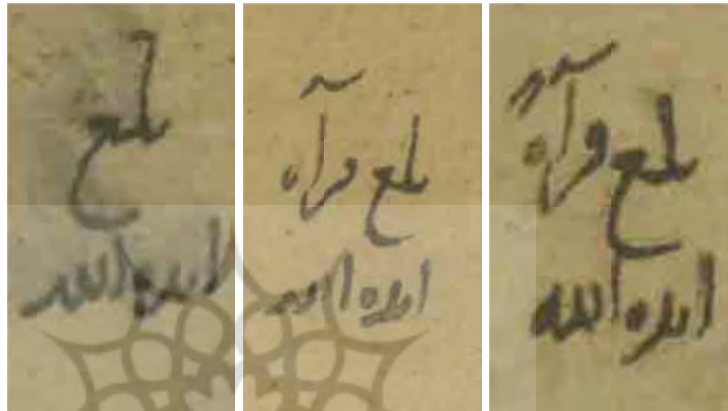
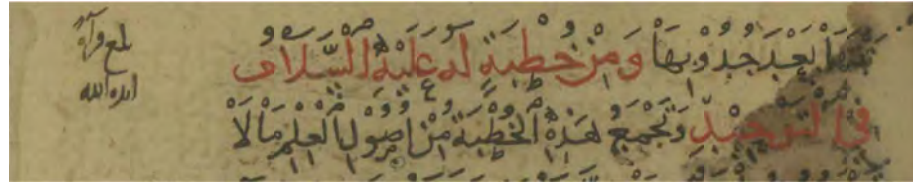
آینه پژوهش | ۲۰۹

سال ۳۵ | شماره ۵

آذرودى ۱۴۰۳

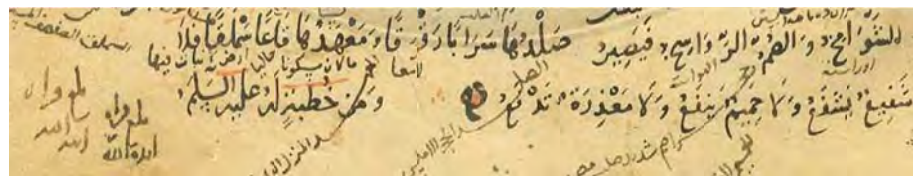
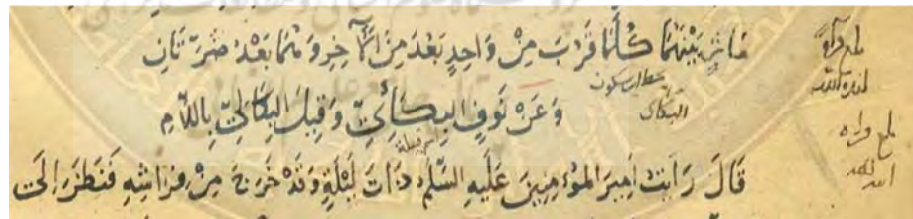
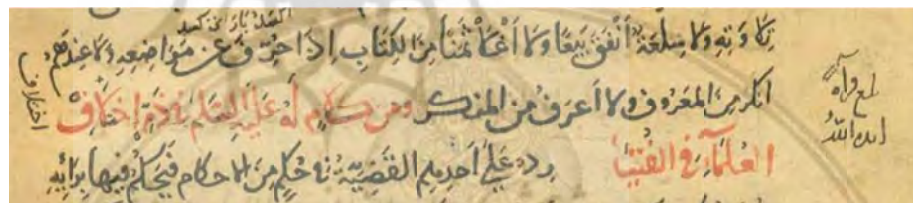
تصویر (۱۰). نهج البلاغه (مجلس، شماره ۲۰۹ معزی): یادداشت بلاغ (۱)

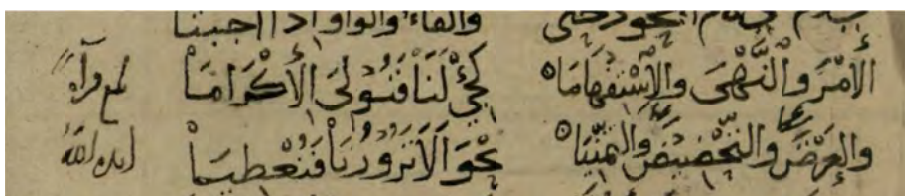
تصویر (۱۱). نهج البلاغه، کتابخانه مجلس، شماره ۲۰۹ معزی: یادداشت های بلاغ (۲)

۲۳۱

آینه پژوهش | ۲۰۹
سال ۳۵ | شماره ۵
آذر و دی ۱۴۰۳

تصویر (۱۲). نهج البلاغه مکتبه الحکیم در نجف به شماره ۶۶۱: دو یادداشت بلاغ

تصویر (۱۳): بلاغ قرائت در مجموعه ۶۲۴۸ دانشگاه تهران

نمودار (۲): طریق محمد بن حسن بن ابی‌الرضا علوی به نهج البلاغه

۲۳۲

آینه پژوهش | ۲۰۹
سال ۳۵ | شماره ۵
آذرود دی ۱۴۰۳

منابع

- نهج البلاغة مع ضبط الأديب على بن محمد ابن السكون، تحقيق قيس بهجت العطار، نجف: العتبة العلوية المقدسة، ١٤٣٧.
- آقابزرگ طهرانی، طبقات اعلام الشيعة، بيروت، داراحياء التراث العربي، ١٤٣٥ق.
- آقابزرگ طهرانی، الذريعة الى تصانيف الشيعة، بيروت: دار الاضواء.
- ابن ابى الرضا علوى، محمد بن حسن، التنبيهات على معانى السبع العلويات، تصحيح طالب السنجرى، مشهد، ١٤١٢ق.
- ابن طقطقى، الاصيلى فى انساب الطالبين، قم، مكتبة آية الله المرعشى، ١٤١٨ق.
- ابن عنبه، عمدة الطالب فى انساب آل ابى طالب، قم، انصاريان.
- ابن عنبه، عمدة الطالب الصغرى، تحقيق السيد مهدي الرجائى، قم، مكتبة آية الله المرعشى، ١٤٣٥ق.
- ابن عنبه، عمدة الطالب الكبرى، تحقيق السيد مهدي الرجائى، قم، مكتبة آية الله المرعشى.
- ابن فوطى، مجمع الآداب فى معجم الالقاب، تحقيق مصطفى جواد، وزارة الثقافة والارشاد القومى.
- ابن مهنا الحسينى، التذكرة فى الانساب المطهرة، قم، مكتبة آية الله المرعشى، ١٤٢١.
- حراملى، امل الامل، قم، دارالكتاب الاسلامى، ١٣٦٢.
- رجائى موسى، مهدي، المعقبون من آل أبى طالب، قم، مؤسسة عاشورا، ١٤٢٧.
- عمري، المجدى فى انساب الطالبين، قم، مكتبة آية الله المرعشى، ١٤٢٢ق.
- عنايتى، على رضا، و محمد حسن فواديان، «التنبيهات و السبع العلويات»، مجلة اللغة العربية و آدابها، السنة العاشرة، العدد الاول، ربيع ١٤٣٥ق.
- مجلسى، بحار الانوار، تهران، دارالكتب الاسلاميه، ١٣٧٤.
- مروزى، اسماعيل بن حسين، الفخرى فى انساب الطالبين، قم، مكتبة آية الله مرعشى، ١٤٠٩ق.
- موسوى بروجردى، سيد حسن، فهرس مخطوطات العتبة الحسينية المقدسه، كربلا، ١٤٢٢ق.